

De beeldvorming van moslims door de Nederlandse pers 1989-1994

Een onderzoek naar de beeldvorming van de Nederlandse pers omtrent moslims aan de hand van
binnen- en buitenlandse ontwikkelingen

**Universiteit
Leiden**
Instituut voor Geschiedenis

Lucas Wilmer van Berkum (s1856332)

l.w.van.berkum@umail.leidenuniv.nl

Onder begeleiding van Prof .dr. M.L.J.C. Schrover

Masterscriptie Governance of Migration and Diversity (History)

Universiteit Leiden

28 juni 2021

Studiegidsnummer: 5774VTH20

Voertaal: Nederlands

Aantal woorden: 19348

Inhoud

Inleiding	4
Vraagstelling.....	4
Theoretisch kader.....	5
Historiografie.....	8
Materiaal en methode.....	13
Structuur.....	20
Hoofdstuk 1: naoorlogse periode	21
I.1 De Jaren veertig.....	21
I.2 De jaren 50: Molukse moslims maken klein deel uit.....	22
I.3 de jaren zestig en zeventig: arbeidsmigranten maken islam zichtbaarder	23
I.4 Jaren 80: Gastarbeiders worden etnische minderen	24
Hoofdstuk 2: De pers en de Iraanse Revolutie	27
II.1 De Iraanse Revolutie als invloed op beeldvorming van moslims	27
II.1.1 Minderheden in islamitisch Iran.....	28
II.1.2 Khomeiny: “islam verbreiden over de gehele wereld”	29
II.1.3 Steun van Nederlandse moslims voor Khomeiny?	31
Hoofdstuk 3: 1989 Rushdie vogelvrij, ook in Nederland?	32
III.1 de aanloop naar de affaire	32
III.2 binnenlandse pers reageert op de affaire	34
Hoofdstuk 4 integratie van moslims	39
IV.1 religieus onderwijs	39
IV.2 Islamitische raad als spreekbuis.....	40
IV.3 De toespraak van Frits Bolkestein.....	41
IV.4 Persberichten na Luzern.....	43
IV.5 Integratie in de pers na Bolkestein	44
IV.5.1 vervolg islamitisch onderwijs	44
Hoofdstuk 5 hoofddoeken in de pers	47
V.1 De Franse hoofddoekrel.....	47
V.1.1 België na Frankrijk ook aan hoofddoekrel onderhevig	49
VI.1.2 Franse ‘strijd’ neemt toe	50
VI.2 hoofddoeken opinie in Nederland	51
Conclusie	55
Bibliografie	58
Literatuur.....	58

Krantenartikelen.....	59
Kamerstukken.....	62
Rapporten.....	62
Internetartikelen	62
Websites	63

Inleiding

Vraagstelling

“Er is geen (gewapend) conflict in de wereld of de islam, in welke vorm van ook, is present. Of we het nu leuk vinden of niet, de moderniteit ontkomt er niet aan om op zijn minst de ideologische strijd met de islam aan te gaan.”¹

Dit is een citaat uit het boek *De Islamisering van onze cultuur* van Pim Fortuyn uit 1997. Dit citaat is vanaf de 21ste eeuw veelvuldig in de politiek op vergelijkbare wijze naar voren gekomen bij partijen Forum voor Democratie en de Partij voor de Vrijheid. Dit soort citaten werden in de tijd van Pim Fortuyn als zeer radicaal bevonden.² Tot eigen verbazing zijn dit soort uitlatingen over de islam in 2021 alledaags, zelfs bij partijen die voorheen een standpunt hiertegen innamen.³ Sinds Pim Fortuyn het politieke landschap betrad is het problematiseren van de islam in de Nederlandse samenleving geen taboe meer. Voordat Pim Fortuyn het politieke landschap betrad waren moslims al enige tijd in Nederland aanwezig. Hierdoor raakte ik geïnteresseerd hoe er in de aanloop naar de opkomst van Pim Fortuyn als politicus en zijn anti-islam retoriek werd geschreven over moslims door de Nederlandse pers. De periode 1989 tot en met 1994 betreft een korte periode. Het rapport *Allochtonenbeleid* en de val van de Berlijnse muur zijn kenmerkend om 1989 als omslagpunt te zien in de wijze waarop er over minderheden in de pers werd geschreven. Het rapport *Allochtonenbeleid* maakte duidelijk dat er vanuit de politiek en de pers een toenemende interesse was voor minderheden in de Nederlandse maatschappij. Islamitisch onderwijs en integratie van minderheden waren belangrijke punten in dit rapport en dit werd zichtbaarder in de pers.⁴

In dit onderzoek wordt de nadruk gelegd op de wijze waarop de Nederlandse pers aan beeldvorming heeft gedaan omtrent moslims vanaf 1989 tot en met 1994. Dit zal worden verklaard aan de hand van verschillende onderwerpen. In dit onderzoek wordt na het introducerende hoofdstuk van de naoorlogse periode een stap terug genomen naar 1979. Dit was het jaar dat de Iraanse Revolutie plaatsvond. Dit was een gebeurtenis die ik van belang beschouw wegens het internationale karakter van het conflict dat tot in Europa en de Verenigde Staten doordrong. De

¹ P. Fortuyn, *De Islamisering van onze cultuur* (Uithoorn 1997) 8.

² R. Abels, ‘Wat Fortuyn toen zei is nu heel normaal’, in: *Trouw* (6 mei 2017).

³ R. Elibol & J. Tielbeke, ‘Nederlandse visie op de islam versterkt moslimhaat’ in: *De Groene Amsterdammer* nr.7 (13 februari 2019) <https://www.groene.nl/artikel/nederlandse-visie-op-de-islam-versterkt-moslimhaat>

⁴ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), *Allochtonenbeleid* (Den Haag 1989) 154-155

hoofdvraag van dit onderzoek luidt: In hoeverre heeft de Nederlandse pers een negatief beeld gevormd over moslims aan de hand van buiten- en binnenlandse gebeurtenissen in de periode 1989 tot en met 1994? Met de beantwoording van de hoofdvraag wordt niet alleen aandacht besteed aan moslims als individuen, maar zal er ook worden onderzocht hoe de islam als religie in het algemeen werd betrokken in deze beeldvorming.

Theoretisch kader

De Nederlandse pers heeft een bepalende rol gehad bij de beeldvorming van moslims in de periode 1989 tot en met 1994 vanwege verschillende redenen. Volgens Philip D. Habel kan de media invloed uitoefenen op twee soorten manieren. Deze twee manieren zijn invloedverrijking door de publicatie van nieuwsberichten en opiniestukken.⁵ Door de publicatie van nieuwsberichten en opiniestukken over moslims heeft de Nederlandse pers een bepaald doel voor ogen gehad. Ten eerste kan dat het informeren van de lezer zijn en als tweede het vormen van een gedeelde. In de periode van 1989 tot en met 1994 kwamen deze twee factoren in de Nederlandse pers naar voren. Bij het plaatsvinden van een gebeurtenis gebruikte de Nederlandse pers haar mogelijkheid om de lezer te informeren over moslims en de islam aan de hand van beschrijvende artikelen. Enkele dagen later verschenen in deze periode van het onderzoek meestal opiniestukken over de reeds beschreven gebeurtenis waarin de schrijver de lezer trachtte te overtuigen van een mening.

Massamedia nam met de val van de muur in 1989 toe en veranderde. Televisie kreeg een grotere rol bij de nieuwsberichtgeving, maar de gedrukte pers bleef nog steeds een belangrijke bron voor mensen om hun nieuws te ontvangen. Vanaf 1983 was er ondanks het belang van de gedrukte pers een daling te zien in het aantal krantenabbonnementen.⁶ De pers wordt beschouwd als een waakhond van de democratie. De taak van de pers is het dienen van het publieke belang naast het dienen van het eigen economische belang.⁷ Het doen van verslag over politiek, economie en conflicten zijn hierbij belangrijk om lezers te overtuigen hun medium te gebruiken. Het probleem is echter dat kranten na de koude oorlog te maken kregen met een grotere onderlinge concurrentie. Het medialandschap versplinterde en abonnementen namen af. Het schrijven en publiceren van stukken bleef daarentegen wel een grote kostenpost. Het is hierbij vaak de taak van kranten om een zo groot mogelijk publiek aan zich weten te binden en daarbij zo min mogelijk kosten te maken.⁸ In de periode vanaf 1989 tot en met 1994 zijn kranten sensationelere stukken gaan schrijven om zich te

⁵ P.D. Habel, 'Following the Opinion Leaders? The Dynamics of Influence Among Media Opinion, the Public, and Politics', *Public Communication* 29:3 (2017) 257-277 aldaar 257

⁶ *Nederlands Dagblad, Omroep, waarheen?* (10-01-1991) 1.

⁷ C. Behrens & E. Brouwer, 'Ontwikkelingen journalistieke infrastructuur 2000-2018' in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap in: *SEO Economisch Onderzoek* (Amsterdam 2018) 4

⁸ J. A. Fortunato, *The Influence of Constituency Groups on Mass Media* (Texas 2005) 16.

onderscheiden van andere kranten. Dit kan echter ten koste gaan van de objectiviteit van berichtgeving.

De gedrukte pers is een belangrijke bron van informatie voor veel mensen. Voor velen was de gedrukte pers in 1989 tot en met 1994 naast de televisie en radio de belangrijkste bron van informatie. Negatieve beeldvorming omtrent moslims kan door lezers die enkel hun nieuwsvoorziening uit de gedrukte pers ontvangen bepalend zijn voor het beeld dat zij krijgen over moslims en de islam. Negatieve berichtgeving kan er dus voor zorgen dat de lezer het idee krijgt dat negatieve eigenschappen volledig zijn toe te schrijven aan een hele groep terwijl dit in werkelijkheid onjuist is.⁹

Een belangrijke theorie die van belang is bij het onderzoeken van beeldvorming door de Nederlandse pers is de Framing Theory. Deze theorie is uitgebreid in de 21ste eeuw door hoogleraar media en publieke zaken Robert Entman van de Universiteit van George Washington. Bij framing wordt realiteit van een gebeurtenis gevormd en veelal overdreven aan de hand van selectie van woorden of afbeeldingen. Het selecteren van bepaalde termen bij het schrijven van een gebeurtenis kunnen bepalend zijn voor de wijze waarop de lezer nieuws tot zich neemt.¹⁰ Robert Entman noemt framen 'het selecteren van bepaalde aspecten van een waargenomen realiteit, om die daarna opvallender of onopvallender te maken'. Framing wordt dus ook toegepast door de pers om groepen in een maatschappij te problematiseren.¹¹

In het artikel *The language of inclusion and exclusion in the context of immigration and integration* van Marlou Schrover en Willem Schinkel wordt problematiseren nader uiteengezet aan de hand van verschillende vormen. Problematiseren kan plaatsvinden aan de hand van defining, claiming, legitimizing, expanding, sensationalization en suggestion. Sensationalization, is in dit onderzoek een belangrijke vorm van problematiseren die door de Nederlandse pers werd toegepast. De pers maakt bij sensationalization gebruik van overmatige aandacht voor een gebeurtenis om hiermee de ernst hiervan te vergroten. Sensationalization kan worden toegepast om een claim te doen op een gehele groep. Hierbij kan gedacht worden aan het verantwoordelijk stellen van een hele groep bij het plaatsvinden van een gebeurtenis waarbij slechts een deel van deze groep betrokken is.¹² De tweede vorm die van belang is voor dit onderzoek is claiming. Claiming kan dan door de pers worden gebruikt om een probleem in de maatschappij aan te kaarten als de 'onze', ook wel toe-

⁹ C.T. Christen & A.C. Gunther, 'The influence of Mass Media and Other Culprits on the Projection of Personal Opinion' in: *Communication Research* 30:4 (2003) 414-431 aldaar 427.

¹⁰ R.M. Entman, 'Framing Bias: Media in the Distribution of Power' in: *Journal of Communication* 57:1 (Washington 2007) 163-173 aldaar 164.

¹¹ H, Rane, J. Ewart & J, Martinkus, *Media Framing of the Muslim World: Conflicts, Crises and Contexts* (New York 2014) 54.

¹² M. Schrover & W. Schinkel, 'Introduction: the language of inclusion and exclusion in the context of immigration and integration' in: *Ethnic and Racial Studies* 36:7 (2013) 1123-1141 aldaar 1131.

eigening van een probleem. Daarbij kan de focus worden gelegd op 'wij' tegen 'het probleem'. Hierdoor kan een 'wij versus zij' situatie ontstaan. Een voorbeeld hiervan is het westen tegenover de islamitische wereld die met elkaar in conflict zijn.¹³ Hierbij is de islam, 'zij', het probleem in 'onze' westerse wereld. De laatste vorm van problematiseren die belangrijk is voor het onderzoeken van persberichtgeving is definiëring. Met deze vorm wordt een nieuwe benadering en definitie gezocht voor een probleem dat een gevaar vormt.¹⁴

De laatste belangrijke theorie voor het onderzoeken van de beeldvorming omtrent moslims door de Nederlandse pers is de Social Identity Theory van Henri Tajfel. Volgens Tajfel houdt deze theorie in dat individuen hun identiteit ontleen op basis van het behoren tot een groep. Deze mensen binnen deze groep zien zichzelf als gelijken en hebben hierdoor het idee een ieder buiten deze groep 'de ander is'. Deze vorm van 'zijn' is psychologisch bepaald. Binnen deze theorie wordt verder uiteengezet dat individuen zich binnen een bepaalde groep tot elkaar verbinden aan de hand van gedeelde waarden die alleen zij, binnen de groep delen en diegene daarbuiten niet. Deze manier van categoriseren van individuen in groepen kan leiden tot 'wij' 'zij' denken als de nadruk op de ander die niet tot de groep behoort groot wordt.¹⁵

¹³ Idem, 1127.

¹⁴ Idem, 1126.

¹⁵ H. Tajfel, 'Social identity and intergroup behaviour' in: Trends and developments Courants et tendances (1 april 1974) 65-93 aldaar 69-71.

Historiografie

Afgelopen decennia is er veel onderzoek gedaan naar de beeldvorming omtrent moslims door de pers. Vanuit historisch en sociologisch perspectief, maar daarnaast ook vanuit mediastudies is voorheen gezocht naar antwoorden hoe de pers aan beeldvorming deed omtrent minderheden in het algemeen. Een van de eerste werken waarin de beeldvorming omtrent minderheden is behandeld is het werk *Minderheden in de media* van Teun van Dijk.¹⁶ In dit werk toont Van Dijk aan dat woordkeuze in de pers bepalend is om onderwerpen in een richting te sturen om daarmee de geloofwaardigheid van gebeurtenissen te bepalen. Hierbij ligt de focus op wat er wel en niet wordt geschreven in een artikel bij het omschrijven van een groep of gebeurtenis. Van Dijk beschrijft dat berichtgeving over minderheden vaak achterin kranten te vinden is. Kranten publiceren daarentegen meestal alleen stukken op de voorpagina als de gebeurtenissen over minderheden te maken hebben met politiek of criminaliteit. Hier kan worden gedacht aan beleid over minderheden of jongerenproblematiek. Van Dijk zijn werk is voor dit onderzoek van belang, aangezien er kan worden gekeken of berichtgeving omtrent moslims ook weg wordt gestopt achterin de krant of dat het juist de voorpagina bereikt.

Wasif Shadid is een antropoloog die zich afgelopen decennia heeft beziggehouden met de positie van moslims in de Nederlandse samenleving. In het artikel *Sensatiejournalistiek voert de boventoon* uit 2008 beschrijft Shadid hoe de Nederlandse pers doet aan beeldvorming omtrent moslims.¹⁷ In dit artikel schrijft Shadid dat de Nederlandse pers door de jaren heen moslims op een eenzijdige wijze heeft beschreven. De Nederlandse pers zou zich met de 'oriëntatie op exotisme' schuldig hebben gemaakt aan de generalisatie en simplificatie van moslims in Nederland. Dit kon volgens Shadid in de toekomst wantrouwen in de samenleving versterken. Een ouder werk van Wasif Shadid en Pieter Sjoerd van Koningsveld uit 1990 genaamd *Moslims in Nederland* geeft inzicht in de wijze waarop de beeldvorming is verlopen.¹⁸ Hierin wordt beschreven dat het contact met de Nederlandse bevolking en moslims in de jaren na de Tweede Wereldoorlog beperkt was. Daarentegen was er al een eeuwenoude overdracht van kennis over de islam binnen de academische wereld, waardoor beeldvorming al plaatsvond. Dit werk laat de lezer beseffen dat beeldvorming omtrent moslims al ver plaatsvond voordat de eerste groepen moslims in Nederland op grotere schaal aanwezig waren.

In het artikel *Beeldvorming: de verborgen dimensie van interculturele communicatie* uit 1994 zet Wasif Shadid uiteen hoe de Nederlandse pers zorgt voor een tweedeling tussen 'allochtonen' en

¹⁶ T. van Dijk, *Minderheden in de media* (Amsterdam 1983).

¹⁷ W.A.R. Shadid, 'Sensatiejournalistiek voert de boventoon' in: *Media Magazine* (25 september 2008).

¹⁸ W.A.R. Shadid & P.S. van Koningsveld, *Moslims in Nederland* (Alphen aan den Rijn 1990).

Nederlanders.¹⁹ De islamitische cultuur zou worden neergezet als gevaarlijk en inferieur. Het westen zou daarbij meermaals worden beschreven als superieur tegenover een inferieure islamitische wereld. De islam zou daarbij vooral uit zijn op expansie en de ondergang van het christendom, iets wat gevaarlijk zou zijn voor het westen. Verder zouden moslims volgens Shadid worden beschreven als een groep die geen bereidheid toont om zich aan te passen. Het wij-zij denken zou door de Nederlandse pers aan de hand van stereotypingen hiermee worden versterkt.

Het werk *Islam in Beweging* van Thijl Sunier uit 1996 biedt een goed overzicht over de totstandkoming van moslimorganisaties in Nederland.²⁰ Het artikel van Marlou Schrover uit 2010 genaamd *Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing Dutch Migration History and the Enforcement of Essentialist Ideas* is een goede aanvulling geweest in dit onderzoek om te begrijpen welke rol de Nederlandse overheid speelde bij de totstandkoming en inrichting van migrantenorganisaties.²¹ Het werk *Van Mat tot Minaret* uit 1992 van Nico Landman biedt een goed overzicht van de institutionalisering van de islam in Nederland. In het onderzoek van Landman wordt op chronologische wijze uiteengezet hoe islamitische organisaties zich vanaf de jaren zeventig tot aan het begin van de jaren negentig hebben gevestigd.²²

Het in 1996 gepubliceerde werk *Nederland en zijn Islam* van Jan Rath e.a. geeft goed weer hoe de islam als gevestigde religie in Nederland door de jaren heen langzamerhand zichtbaarder werd.²³ In dit werk wordt aandacht geschonken aan de totstandkoming van religieus onderwijs en de inmenging van de overheid bij de totstandkoming hiervan. Gezien dit boek twee jaar later is uitgebracht dan de periode waarin deze onderzoek wordt gedaan, is het interessant om te lezen welke gebeurtenissen na 1994 plaatsvonden.

In het werk *Het sluipend gif van ISLAMOFOBIE 1989-2019* van Walter Palm worden er twee pagina's geweid aan de Rushdie-affaire. Dit heeft er wel voor gezorgd dat mijn interesse in deze gebeurtenis werd gewekt.²⁴ Uiteindelijk kwam ik uit bij het werk *Rushdie Effecten* uit 1989 van Ron Haleber. Dit is een werk uit zijn tijd aangezien het is gepubliceerd in het jaar dat de Rushdie-affaire plaatsvond.²⁵ Dit werk geeft een goed inzicht hoe er werd geschreven over de Rushdie-affaire vlak na het plaatsvinden ervan.

¹⁹ W.A.R. Shadid, *Beeldvorming: de verborgen dimensie bij interculturele communicatie* (Tilburg 1994).

²⁰ T. Sunier, *Islam in beweging Turkse jongeren en islamitische organisaties* (Amsterdam 1996)

²¹ Schrover 'Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing Dutch Migration History and the Enforcement of Essentialist Ideas' (2010)

²² N. Landman, *Van Mat tot Minaret De institutionalisering van de islam in Nederland* (Amsterdam 1992)

²³ J. Rath e.a., *Nederland en zijn islam een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap* (Amsterdam 1996)

²⁴ W. Palm, *Het sluipend gif van ISLAMOFOBIE 1989-2019* (Haarlem 2019)

²⁵ R. Haleber, *Rushdie effecten afwijzing van moslim-identiteit in Nederland?* (Alphen aan den Rijn 1989).

Naast literatuur zijn er veel masterscripties geschreven waarin aandacht wordt besteed aan de beeldvorming van moslims in de Nederlandse pers. In het merendeel van deze scripties wordt de nadruk gelegd op periodes die zich afspelen na de periode 1989-1994 waarin deze scriptie onderzoek naar is gedaan. Een voorbeeld van een publicatie dat is geschreven in 2011 is *Van Fatwa tot Fitna*. Dit werk is geschreven door Jennifer van Genderen. In dit werk beschrijft Van Genderen de verandering van de berichtgeving omtrent moslims in NRC Handelsblad in de periode van 1995 tot en met 2009. Deze publicatie richt zich op de periode vlak na het plaatsvinden van de periode in dit onderzoek en is dus van belang voor de continuïteit van informatie omtrent de beeldvorming van moslims in Nederland. De publicatie van Van Genderen verschilt echter van dit onderzoek vanwege hoofdfocus op de berichtgeving van NRC Handelsblad en niet zozeer op berichtgeving van andere kranten.²⁶ Met de titel van de publicatie suggereerde Van Genderen hoogstwaarschijnlijk naar het toen net verschenen werk van Marcel Poorthuis en Theo Salemink genaamd *Van Harem tot Fitna* waarin de geschiedenis van moslims in Nederland in de periode van 1848 tot en met 2010 is beschreven.²⁷

In *Denkend aan de oriënt zie ik...* van Fouzia Outmany is onderzoek gedaan naar de beeldvorming over islamitische vrouwen in de Nederlandse pers. In deze masterscriptie uit 2009 heeft Outmany gekeken naar de rol van vrouwen binnen de islam en het beeld dat de Nederlandse pers over deze vrouwen heeft gevormd. In dit onderzoek wordt de focus gelegd op de kranten NRC Handelsblad en De Volkskrant.²⁸ De masterscriptie van Merel van Beeren is net als het onderzoek van Fouzia Outmany gericht op de rol van de media bij de beeldvorming van moslimvrouwen in Nederland. In het onderzoek van Van Beeren wordt het antwoord op de vraag gezocht hoe moslimvrouwen zijn beschreven in de media aan de hand van een historisch onderzoek gebaseerd op de relatie tussen de 'islamitische wereld' en het westen. Daarnaast legt Van Beeren de focus in haar onderzoek op het verloop van verschillende generaties moslimvrouwen in het Nederlandse onderwijs.²⁹

De masterscriptie van René van der Kroon is een onderzoek uit 2005 dat zich ook richt op de beeldvorming van moslims in de Nederlandse pers. In dit onderzoek wordt gekeken naar de rol van de Nederlandse pers bij het vormen van een 'wij-zij' beeld. De link in berichtgeving over islam en terrorisme wordt uiteengezet aan de hand van gebeurtenissen vlak vóór en ná 9 september 2001. In deze masterscriptie is in de conclusie een interessant argument gegeven voor het wij-zij denken over

²⁶ Jennifer van Genderen, *Van Fatwa tot Fitna* (Masterscriptie Media & Journalistiek, Erasmus Universiteit Rotterdam 2011).

²⁷ M. Poorthuis & T. Salemink, *Van harem tot Fitna beeldvorming van de islam in Nederland 1848-2010* (Nijmegen 2011).

²⁸ Fouzia Outmany, *Denkend aan de Oriënt zie ik...* (Masterscriptie Sociologie, Erasmus Universiteit Rotterdam 2009).

²⁹ Merel van Beeren, *The Next Generation. Muslim Daughters and Granddaughters on the Islam Debate and the Media* (Masterscriptie Religious studies, Universiteit van Amsterdam 2010).

moslims in de Nederlandse pers. Dit zou tot stand zijn gekomen vanwege het overgrote deel van 'autochtone' werknemers in de media.³⁰

De Masterscriptie van Bas van Dinteren gaat over de beeldvorming omtrent de integratie van 'allochtonen' aan de hand van televisiedocumentaires. Allochtonen, een meervoudsvorm van woord het woord 'allochtoon', dat in 2021 niet juist meer is om te gebruiken is in dit onderzoek een van de hoofdtermen. Dit laat zien dat de discussie en definitie omtrent migratie veranderlijk is. In dit onderzoek kaart Van Dinteren aan dat de beeldvorming omtrent 'allochtonen' negatiever werd naarmate het aantal 'allochtonen' in Nederland toenam. Aan de hand van documentaires zet Van Dinteren uiteen hoe in de loop van de tijd integratie van 'allochtonen' een belangrijk onderwerp werd en dat het uitblijven van integratie zorgde voor een wantrouwend beeld vanuit de 'autochtone' bevolking jegens de 'allochtone' bevolking in Nederland.³¹

Het onderzoek in Bram Keizerwaard zijn masterscriptie uit 2005 is gericht op de negatieve houding jegens islamitisch onderwijs dat zowel op lokaal als nationaal overheidsniveau is terug te zien. In deze scriptie wordt gekeken hoe de gemeente in Schiedam een islamitische school probeerde te belemmeren in de uitbreiding aan de hand van een langslappende procedure. Achteraf bleek deze belemmering te zijn gebaseerd op het feit dat de Gemeente Schiedam geen toename in het islamitische onderwijs wilde zien. Xenofobe gevoelens van buitenstaanders zouden ze voornaamste reden zijn om op lokaal als landelijk niveau deze scholen te verbieden. De focus in deze scriptie vooral gericht op lokale gebeurtenissen. In mijn onderzoek wordt de focus gelegd op nationale berichtgeving.³²

Het onderzoek van Michelle Hoogsteen genaamd *Niet alle moslims zijn terroristen* laat zien hoe de beeldvorming omtrent moslims is veranderd in de 21ste eeuw. In haar onderzoek spreekt zij over een bevinding dat er in kranten meer werd geschreven over moslims dan over de islam. Dit is in de periode van mijn onderzoek in het begin tegenovergesteld. Dit veranderde naar mate de gebeurtenissen zich van internationaal naar nationaal niveau verplaatste.³³

Veel van deze scripties zijn net als mijn scriptie gebaseerd op krantenonderzoek. Wat mijn scriptie onderscheid van deze scripties is het feit dat in mijn scriptie de nadruk wordt gelegd op de jaren negentig. Het overgrote deel van de geschreven scripties hebben de jaren negentig als begin waar ik de Iraanse Revolutie als startpunt gebruik. De overige masterscripties nemen 9 september

³⁰ René van der Kroon, *Moslims in de media. Verandering in beeldvorming* (Masterscriptie Media & Journalistiek Erasmus Universiteit Rotterdam 2005).

³¹ Bas van Dinteren, *Televisie en integratie. De beeldvorming van allochtonen in televisiedocumentaires* (Masterscriptie Historische en Kunstwetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam 2006).

³² Bram Keizerwaard, *De islamitische basisschool..., paard van Troje of volbloedrenpaard?* (Masterscriptie, Universiteit Leiden 2005).

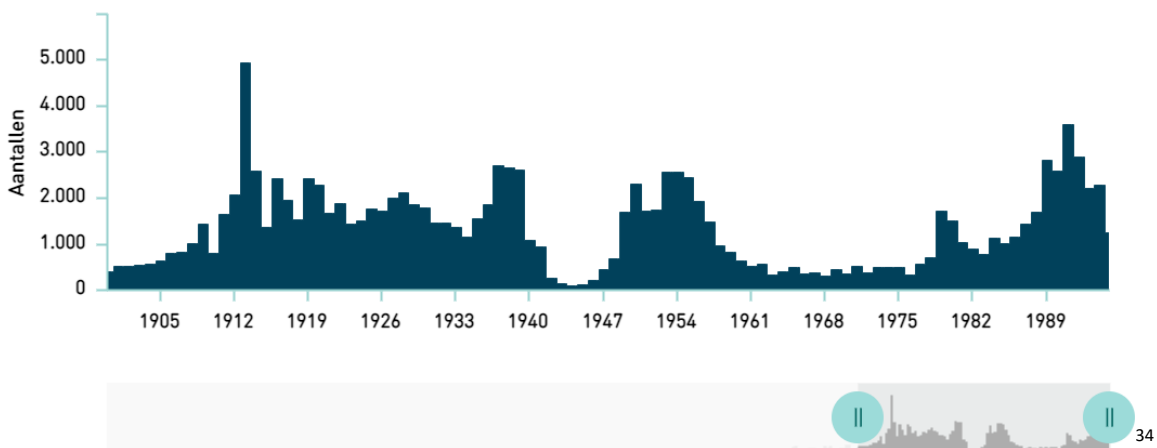
³³ Michelle Hoogsteen, *Niet alle moslims zijn terroristen* (Masterscriptie Interculturele Communicatie, Universiteit Utrecht 2016).

2001 als beginpunt voor hun onderzoek naar de beeldvorming over moslims. Deze keuze is ook niet ongewoon aangezien de aandacht in de media voor moslims vanaf 2001 in grote mate toenam. Het onderzoeken van de beeldvorming in het begin van de jaren negentig biedt duidelijkheid voor het begrijpen van de ontwikkelingen die in de 21ste eeuw plaatsvonden en nu nog aan de gang zijn.

Materiaal en methode

Om de hoofdvraag van dit onderzoek te beantwoorden is er gekozen voor een beschrijvende methode. Bij het zoeken naar literatuur heb ik gekozen voor boeken die geschreven zijn vanaf 1989 tot en met 2000. De reden hiervoor is dat de gebeurtenissen die in deze scriptie beschreven worden in de periode van 1989 tot en met 2000 nog tastbaar waren. Zowel de literatuur als krantenartikelen worden in dit onderzoek gebruikt als primaire bron aangezien beiden afkomstig zijn uit de periode van het onderzoek. Tijdens dit onderzoek ben ik eerst gaan zoeken naar literatuur, omdat ik wilde weten welke gebeurtenissen in Nederland hadden plaatsgevonden. Door krantenartikelen te analyseren die afkomstig zijn uit de periode waar deze scriptie in is afgebakend wordt het duidelijk hoe de Nederlandse pers aan beeldvorming heeft gedaan. Bruikbare krantenartikelen voor dit onderzoek heb ik gevonden in krantenarchief Delpher. Bij het analyseren van krantenartikelen ben ik op chronologische wijze te werk gegaan. Hierbij heb ik zoektermen gebruikt die in de literatuur voorbij kwamen. Naarmate het onderzoek via Delpher vorderde kwam ik in krantenartikelen achter nieuwe termen waardoor ik via Delpher het onderzoek kon vervolgen.

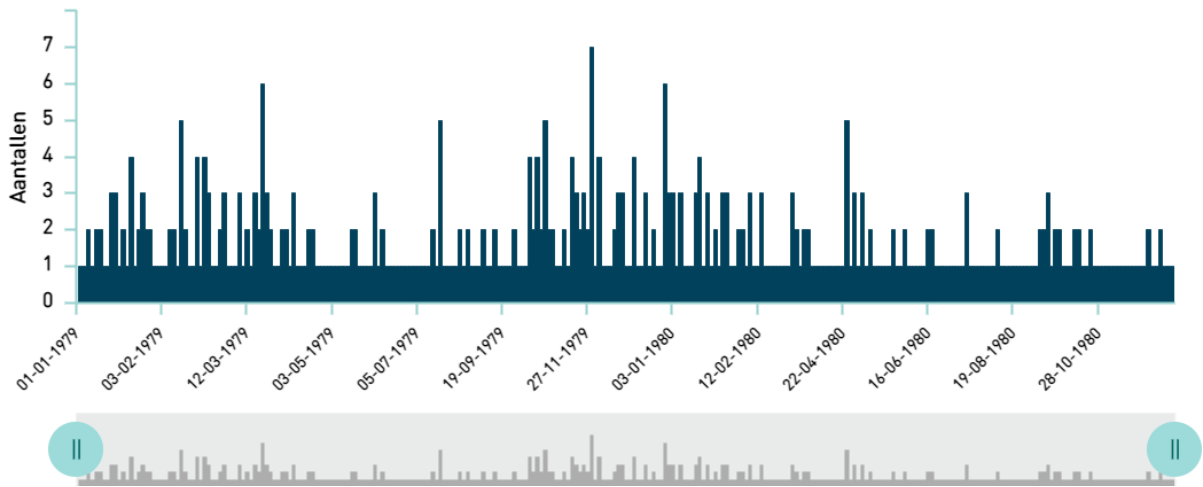
Krantenartikelen uit de twintigste eeuw waarin eventueel de term 'islam' (figuur 1) zou zijn gebruikt leverde op Delpher 129.218 resultaten op. Veel van deze artikelen leverde niet de gewenste resultaten op, maar hieruit kon wel worden opgemaakt in welk decennia van de twintigste eeuw er veel aandacht was voor de islam. De artikelen die in het begin van de twintigste eeuw zijn geschreven (figuur 1) waren voor het overgrote deel afkomstig uit toenmalige Nederlands-Indië waar toen en nu in de 21ste een groot deel van de bevolking moslim is. Publicatie over de islam is daarom voor de hand liggend. In de periode 1989-1994 waar onderzoek naar is gedaan is een grote opleving te zien in het aantal geschreven artikelen waarin de term 'islam' voor komt.

Figuur 1. In deze grafiek is het verloop te zien van het aantal krantenberichten in de twintigste eeuw waarin de term 'islam' voorkomt. Vanaf de Iraanse Revolutie in 1979 en de Rushdie-affaire in 1989 is een duidelijke groei in aandacht zichtbaar.

Voor het beschrijven van de naoorlogse periode en de kennismaking met de islam in Nederland is gebruik gemaakt van de literatuur uit de Universiteitsbibliotheek. Dit hoofdstuk biedt achtergrondinformatie voor de rest van het onderzoek en daarom is voor dit hoofdstuk enkel gekozen voor onderbouwing aan de hand van literatuur. Een krantenanalyse voor de gehele naoorlogse periode was niet mogelijk vanwege het afgebakende woordenaantal voor dit onderzoek. In de geraadpleegde literatuur wordt voor een deel aandacht besteed aan de komst van Molukse moslims ondanks het feit dat zij een zeer kleine groep waren in het geheel. De naoorlogse periode geeft een goed overzicht van de aanloop naar de jaren negentig. Het hoofdstuk over de Iraanse Revolutie is in dit onderzoek het startpunt voor de krantenanalyse. Binnen twee jaar werden er meer dan 450 artikelen geschreven in de Nederlandse pers met de termen 'Iran' in combinatie met 'moslim' (figuur 2) Aan het einde van het jaar 1979 steeg het aantal krantenartikelen vanwege de toenemende aandacht in de pers voor de Iraanse Revolutie. De Iraanse Revolutie vormt een belangrijk onderdeel in de aanloop naar de Rushdie-affaire die uiteindelijk kenmerkend is voor de toenemende aandacht voor moslims en de islam in de Nederlandse pers.

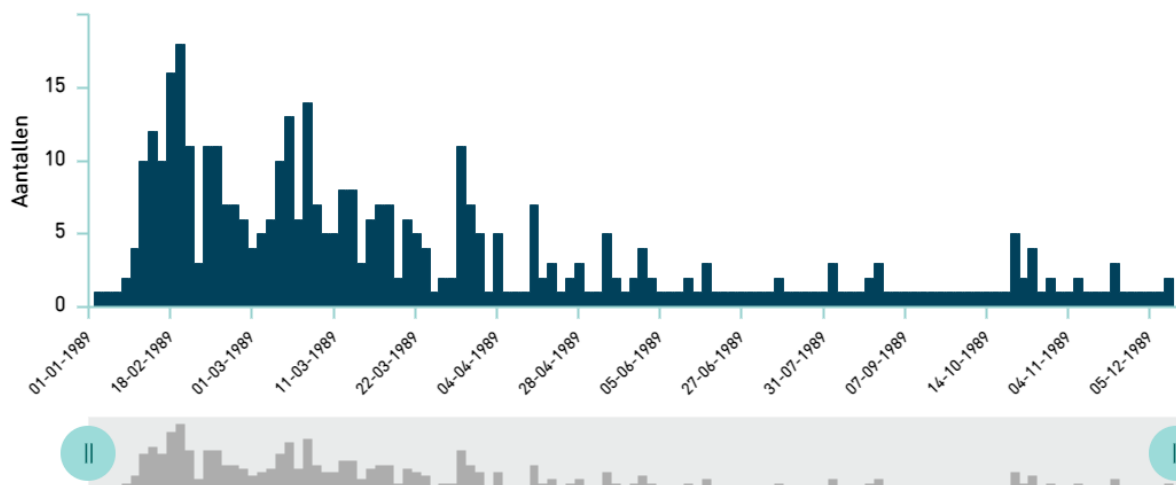
³⁴ Delpher, zoek op 'islam', specificeer op krantenartikelen, klik vervolgens op de twintigste eeuw om tot het resultaat te komen
https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=islam&facets%5Bperiode%5D%5B%5D%0%7C20e_eeuw%7C&page=1&sortfield=date&coll=ddd

35

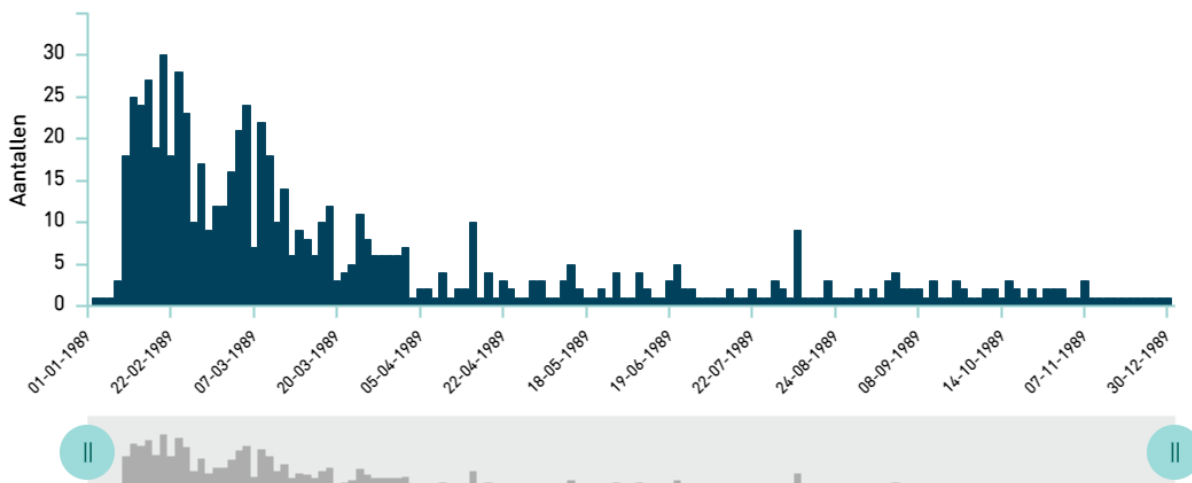
Figuur 2. In deze grafiek is het verloop zichtbaar van het aantal geschreven persberichten ten tijde van de Iraanse Revolutie. De Rushdie-affaire was een gebeurtenis dat zich afspeelde in 1989 tot aan het begin van de jaren negentig. Deze gebeurtenis is het kantelpunt in de periode van mijn onderzoek en daarom is gekozen om dit onderwerp in het onderzoek toe te voegen. De zoekterm 'Rushdie' alleen leverde in 1989 al 2955 resultaten op in Delpher. Dit laat zien dat er in de Nederlandse pers grootschalig aandacht aan werd aan deze schrijver. Als de zoekterm wordt gespecificeerd naar 'Rushdie moslim' (figuur 3) dan neemt het aantal zoekresultaten af tot 429, wat nog steeds een aanzienlijk aantal is. De zoekterm 'Rushdie islam' (figuur 4) leverde echter meer resultaten op, namelijk 730. Dit laat zien dat er in de Nederlandse pers op dat moment meer aandacht werd geschonken aan de islam in het algemeen dan aan moslims als individu.

³⁵ Delpher, zoek op 'Iran moslim', specificeer op krantenartikelen, specificeer de zoekresultaten van 1979 tot en met 1989 om tot het resultaat te komen
https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=iran+moslim&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=1%7C20e_eeuw%7C1970-1979%7C&page=1&sortfield=date&coll=ddd

36

Figuur 3. Tijdens de Rushdie-affaire was de aandacht in de persberichterij gericht op de islam als religie in het algemeen.

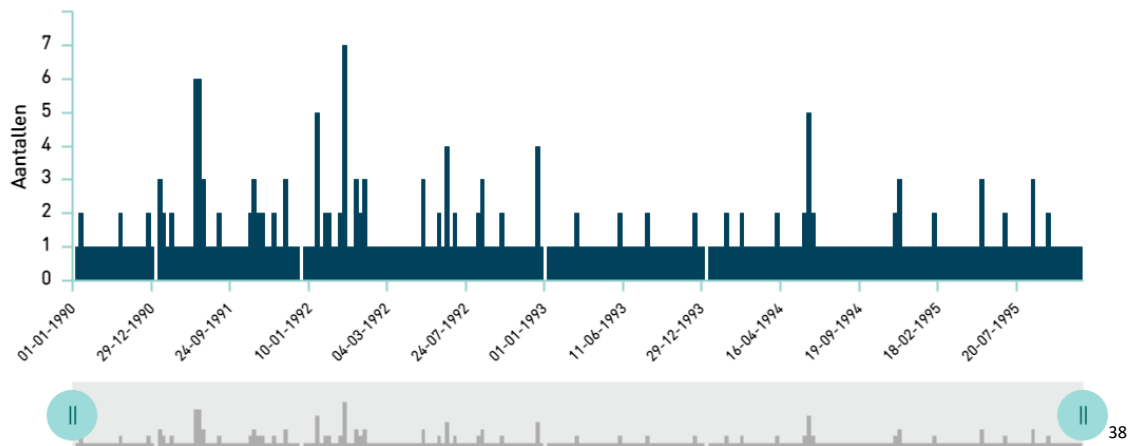
37

Figuur 4. De nadruk op de islam als religie vanuit de pers is in deze grafiek zichtbaar. Over de islam werd bijna twee keer zoveel geschreven in de Nederlandse pers in vergelijking tot de moslims als individuen.

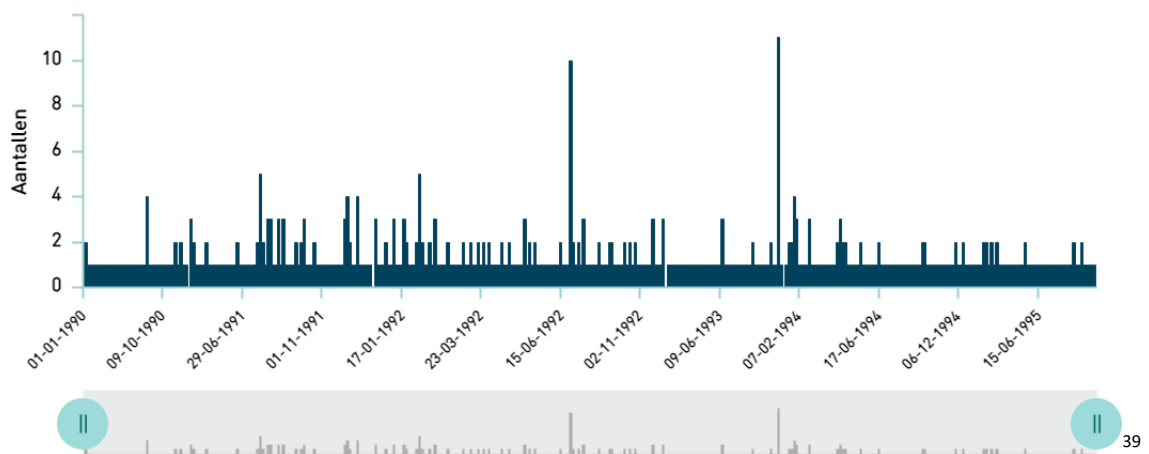
³⁶ Delpher, zoek op 'Rushdie moslim', specificeer op krantenartikelen, specificeer zoekresultaten op 1989 <https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=rushdie+moslim&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=1%7C20e eeuw%7C1980-1989%7C&page=1&sortfield=date&coll=ddd>

³⁷ Delpher, zoek op 'Rushdie islam', specificeer op krantenartikelen, specificeer zoekresultaten op 1989 <https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=rushdie+islam&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20e eeuw%7C1980-1989%7C1989%7C&page=1&sortfield=date&coll=ddd>

Voor het onderwerp integratie ben ik op zoek gegaan naar zoekresultaten voor ‘islam integratie’ in de periode van 1990 tot en met 1994. In vergelijking tot de Iraanse Revolutie en de Rushdie-affaire leverde integratie als onderwerp aanzienlijk minder resultaten op dan ik voorheen had verwacht. De zoekterm ‘moslim integratie’ (figuur 5) leverde in Delpher in de periode 1990-1999 in totaal 357 resultaten op. De zoekterm ‘islam integratie’ (figuur 6) leverde in Delpher meer resultaten op, namelijk 543. Opvallend is hier de aanhoudende aandacht vanuit de pers voor de islam en niet voor moslims.

Figuur 5. In de periode voor het en vlak na het plaatsvinden van Bolkesteins toespraak zijn pieken waar te nemen in het aantal geschreven krantenartikelen met daarin de termen ‘moslim’ en ‘integratie’.

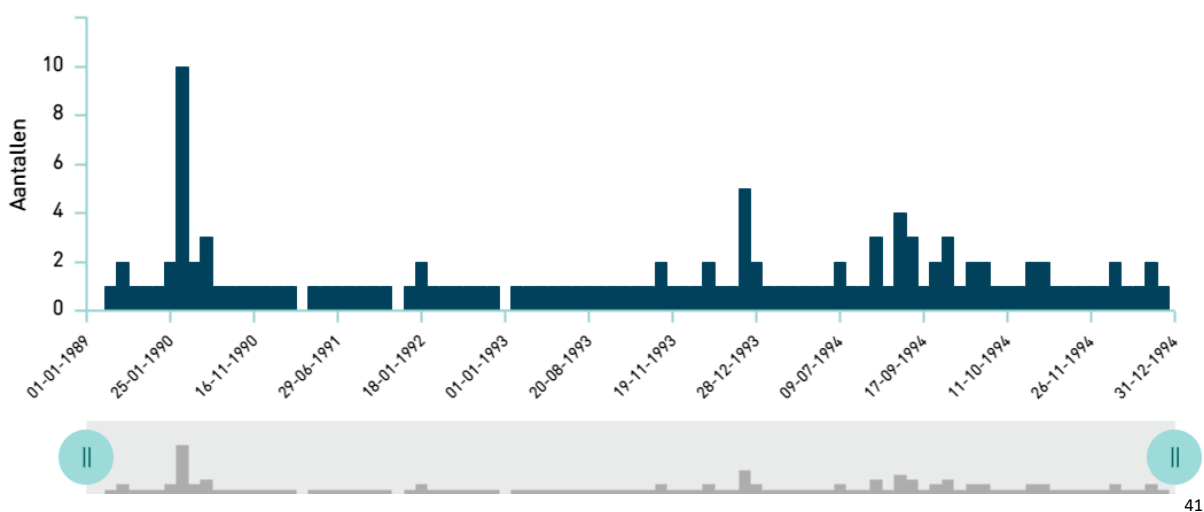
Figuur 6. De aandacht vanuit de Nederlandse pers voor de islam kwam ook tijdens de integratiekwestie duidelijk naar voren.

³⁸ Delpher, zoek op ‘Moslim integratie’, specificeer op krantenartikelen, specificeer zoekresultaten op 1990-1999

https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=moslim+integratie&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=1%7C20e_eeuw%7C1990-1999%7C&page=1&sortfield=date&coll=ddd

³⁹ Delpher, zoek op ‘Islam integratie’, specificeer op krantenartikelen, specificeer zoekresultaten op 1990-1999
https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=islam+integratie&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=1%7C20e_eeuw%7C1990-1999%7C&page=1&sortfield=date&coll=ddd

De keuze voor het onderwerp hoofddoeken is gekozen vanwege het aantal zoekresultaten dat het opleverde op Delpher en de benoeming van een eerdere discussie uit 1985 in *Discussies over de islam in Nederland*.⁴⁰ In de literatuur worden er ook een aantal paragrafen geweid aan de internationale ontwikkeling en opinie rondom de zichtbaarheid van hoofddoeken in de samenleving. Deze paragrafen zijn veelal een algemene omschrijving van de hoofddoek als religieus kledingstuk binnen de islam. Aan de hand van de Franse en Belgische discussie rondom de hoofddoek wilde ik erachter komen wat de Nederlandse pers hierover schreef. De commotie ontstond in Frankrijk, dus daarom zocht ik op Delpher hier eerst informatie over. De zoekterm ‘Hoofddoek Frankrijk’ (figuur 7) leverde vanaf 1989 tot en met 1994 in totaal 125 artikelen op. De soortgelijke zoekterm ‘Hoofddoek België’ (figuur 8) leverde aanzienlijk minder resultaten op, namelijk 35. Voor de Nederlandse opinie over hoofddoeken in dezelfde periode kwamen met de zoekterm ‘Hoofddoek Nederland’ (figuur 9) 341 resultaten naar voren. Hiervan waren veel artikelen onbruikbaar vanwege de term ‘Nederland’. Dit zorgde voor veel algemene artikelen in de resultaten.

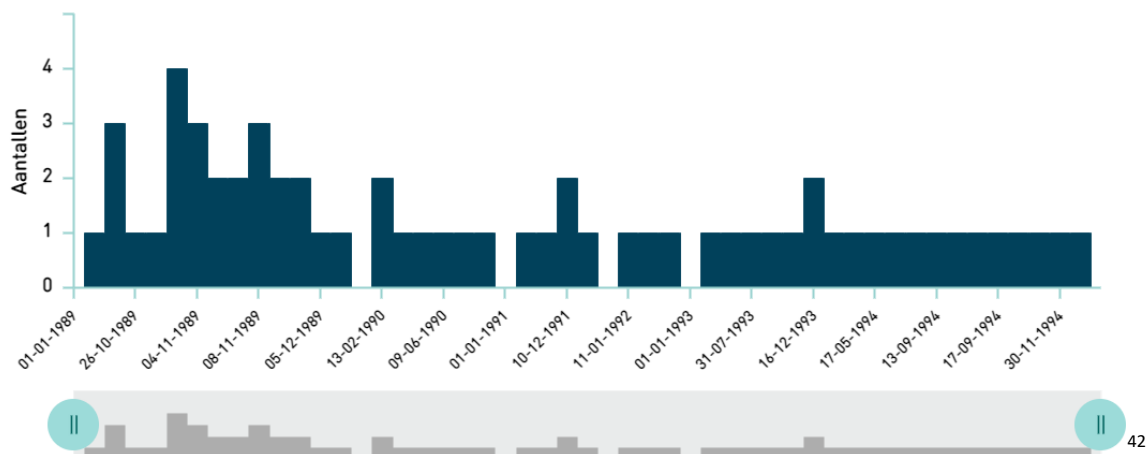

Figuur 7. Vanaf het plaatsvinden van de hoofddoekendiscussie is een duidelijke piek waar te nemen. Hierna is een afname te zien in aandacht vanuit de pers met telkens een kleine piek naarmate de discussie weer opleefde.

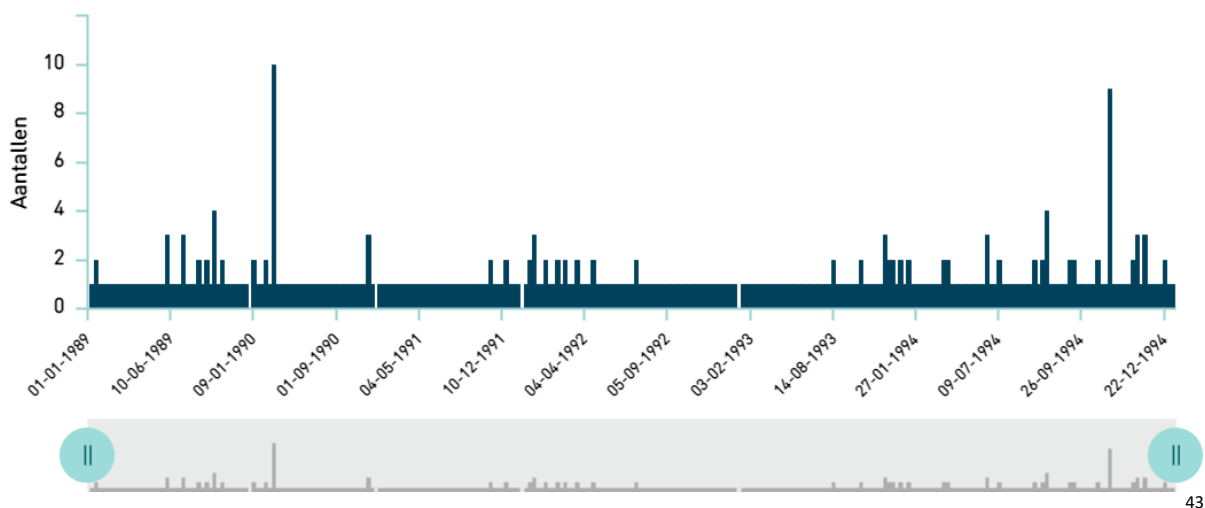
⁴⁰ Shadid & Van Koningsveld, *Discussies over de islam in Nederland*, 108.

⁴¹ Delpher, zoek op: ‘Hoofddoek Frankrijk’, specificeer op krantenartikelen, specificeer zoekresultaten op 1989-1994

https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=hoofddoek+frankrijk&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=0%7C20e_eeuw%7C&page=1&sortfield=date&coll=ddd

Figuur 8. De berichtgeving omtrent de Belgische hoofddoekdiscussie was redelijk constant in vergelijking tot de discussie in Frankrijk.

Figuur 9. De grafiek over Nederlandse hoofddoekendiscussie laat in de jaren negentig enkele pieken zien in combinatie met periodes van pauze. Een verklaring hiervoor kan zijn dat de hoofddoekendiscussie in Nederland niet iets nieuws was. In 1985 vond er eenzelfde discussie plaats vanwege een eventueel hoofddoekenverbod op een school in Alphen aan den Rijn waar al aandacht vanuit de pers voor was.

⁴² Delpher, zoek op: 'Hoofddoek België', specificeer op krantenartikelen, specificeer zoekresultaten op 1989-1994
https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=hoofddoek+belgie&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=0%7C20e_eeuw%7C&page=1&sortfield=date&coll=ddd

⁴³ Delpher, zoek op: 'Hoofddoek Nederland', specificeer op krantenartikelen, specificeer zoekresultaten op 1989-1994
https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=hoofddoek+nederland&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=0%7C20e_eeuw%7C&page=1&sortfield=date&coll=ddd

Structuur

De hoofdstukken in dit onderzoek bevatten losse onderwerpen die van belang zijn geweest bij de beeldvorming van moslims. Binnen deze hoofdstukken zal op beschrijvende wijze chronologisch uit een worden gezet hoe de beeldvorming omtrent moslims is verlopen. Hoofdstuk één gaat over de beschrijving van de naoorlogse periode waarin de jaren veertig tot en met jaren tachtig globaal worden beschreven. In dit hoofdstuk zal worden beschreven hoe in verschillende decennia moslims in Nederland van een kleine niet zichtbare groep, zichtbaarder werd in de Nederlandse maatschappij. Het eerste hoofdstuk dient als context om een duidelijk beeld te vormen van de onderwerpen die in de verdere hoofdstukken worden behandeld. De krantenanalyse vindt plaats vanaf hoofdstuk twee.

In hoofdstuk twee wordt uiteengezet welke invloed de Iraanse Revolutie van 1979 heeft gehad op de beeldvorming van moslims door de Nederlandse pers. In dit hoofdstuk wordt beantwoord op welke manier de Nederlandse pers de Iraanse Revolutie als conflict bewust of onbewust gebruikte om de islam als religie en moslims als individu af te schrijven als gevaarlijk en ouderwets.

In het derde hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de Rushdie-affaire die in 1989 plaatsvond. In dit hoofdstuk zal worden beantwoord hoe de Nederlandse pers de Rushdie-affaire gebruikte om de islam voor Europa als bedreiging van de vrijheid en moderniteit te beschrijven en hiermee een negatieve beeldvorming over moslims en de islam tot stand liet komen.

In hoofdstuk vier wordt de integratiekwestie beschreven. In de jaren negentig kreeg de vraag of moslims zich wel goed genoeg zouden mengen in de Nederlandse maatschappij meer aandacht. Door middel van islamitisch onderwijs zouden moslims het moeilijker maken om mee te kunnen draaien in de maatschappij. In de jaren negentig kwam vanuit de politiek meer kritiek op het achterblijven van de integratie van moslims. In de toespraak van Bolkestein in Luzern is een beginpunt te herkennen waar vanaf dat moment het aanklaarten van integratieproblemen minder een taboe werd dan voorheen. In dit hoofdstuk zal worden beantwoord hoe er door Nederlandse pers werd geschreven over de integratiekwestie rondom moslims in Nederland voor en na de toespraak van Bolkestein in Luzern.

Het vijfde en laatste hoofdstuk bevat een uiteenzetting over de wijze waarop de Nederlandse pers schreef over de hoofddoekendiscussie die in het begin van de jaren negentig plaatsvond. In Frankrijk en in België leidde het verbod op het dragen van hoofddoeken op scholen tot nationale discussie. In dit hoofdstuk zal antwoord worden gegeven hoe de Nederlandse pers reageerde op de internationale discussie over hoofddoeken in Frankrijk en België en de hoofddoekendiscussie in Nederland die voortkwam uit deze internationale discussies.

Hoofdstuk 1: naoorlogse periode

I.1 De Jaren veertig

In 1945 kwam er zowel in Europa als in Azië een einde aan de Tweede Wereldoorlog. Deze oorlog vormde ook het begin van het einde voor het koloniale tijdperk van Nederland in Nederlands-Indië.⁴⁴ Van veelvoudig direct contact van de Nederlandse bevolking met de islam was is deze periode nog geen sprake. De vormen van contact vonden op indirecte basis plaats in Nederlandse-Indië door ambtenaren, militairen en handelaren die werkzaam waren in Nederlands-Indië. Kennis over de islam werd gebruikt om de bevolking van Nederlands-Indië na het uitroepen van de onafhankelijkheid door Soekarno weer in haar greep te krijgen. Dit was tevergeefs aangezien Nederland onder internationale politieke druk uiteindelijk moest vertrekken.⁴⁵

De Nederlandse bevolking had vlak na de oorlog nauwelijks kennism gemaakt met de religie islam. Daarnaast was Nederland in de jaren na de oorlog anders ingericht dan dat het in de jaren zestig zou zijn. De secularisatie had na de oorlog nog niet plaatsgevonden en vele Nederlanders identificeerden zich met verschillende zuilen. Nederland was verzuild wat betekende dat mensen binnen hun eigen religieuze, culturele en sociale stroming het voornaamste contact onderhielden en eigenlijk alleen op werkniveau met elkaar in contact kwamen.⁴⁶ Ondanks dat de Nederlandse bevolking nauwelijks kennis had gemaakt met de islam was er wel degelijk kennis over deze religie. Nederlands-Indië en Suriname, koloniën die tot Nederland behoorden kende beide een islamitische populatie.⁴⁷ In tegenstelling tot het grootste deel van de Nederlandse bevolking bestond er binnen de elite wel kennis over de islam. Christiaan Snouck Hurgronje was een van de voornaamste islamologen. Hij was professor in Arabisch in Nederlands-Indië en aan de Universiteit Leiden.⁴⁸

Van kennis over de islam was wel degelijk sprake in de jaren veertig gezien de aanwezige studies naar de islam en het Arabisch. In de Nederlandse pers werd over de islam in de jaren veertig voor het plaatsvinden van de Tweede Wereldoorlog ook al geschreven. Nederland zou een 'christelijk volk' zijn en daarom geen behoefte hebben aan de islam. Vertalingen van de Koran zouden daarnaast alleen nuttig zijn voor intellectuelen, maar het 'het gewone volk' zou hier geen baat bij hebben gehad

⁴⁴ M. Poorthuis & T. Salemink, *Van harem tot Fitna beeldvorming van de islam in Nederland 1848-2010* (Nijmegen 2011) 185.

⁴⁵ W.A.R. Shadid & P.S. van Koningsveld, *Muslims in Nederland* (Alphen aan den Rijn 1990) 15.

⁴⁶ M. Maussen, 'Religious Governance in the Netherlands: Associative Freedoms and Non-Discrimination After 'Pillarization'. The Example of Faith-Based Schools', workshop 2 no.13 (2013) 9.

⁴⁷ P. van der Veer, 'The Netherlands and Islam' in: *ISIM Newsletter*, vol 9:1, 7.

⁴⁸ Britannica Academic, "Christiaan Snouck Hurgronje" geraadpleegd op 02-06-2021 <https://academic-eb-com.ezproxy.leidenuniv.nl/levels/collegiate/article/Christiaan-Snouck-Hurgronje/68388>

aangezien de levensvisie van Nederlanders als compleet anders werd gezien dan die van Moslims.⁴⁹

Aan het einde van de jaren veertig kwamen Nederlanders voor het eerste in contact met moslims. Dit kwam mede door de onafhankelijkheid van Nederlands-Indië. Kleine groepen uit het voormalig koloniale gebied kwamen naar Nederland. Dit waren Indische Nederlanders en Molukkers die in dienst waren geweest van het Koninklijk Nederlands-Indische Leger. Deze groep had aan de Nederlandse kant gestaan tijdens de burgeroorlogen in Nederlands-Indië en moesten vertrekken na de onafhankelijkheid.⁵⁰ In de Nederlandse pers werd in deze periode geschreven over de botsingen tussen christenen en moslims in de voormalige kolonie. In 1946 werd in *De Tijd* geschreven over de veel voorkomende tegenstellingen tussen moslims en christenen in Nederlands-Indië. Het Indische nationalisme had laten zien dat er geen plek was voor christenen was onder hun bewind. Dit argument werd onderbouwd door aan te tonen dat slechts twee van de zestien ministers christelijk waren.⁵¹ Zo werd geschreven dat Nederland ten tijde van het koloniale tijdperk wereldwijd werd erkend als 'de bekwaamste koloniale natie', maar dat met de komst van een moslim meerderheid in de kolonie mensen tegen over elkaar kwamen te staan.⁵²

1.2 De jaren 50: Molukse moslims maken klein deel uit

Molukkers vormde eerste groep moslims die na de Tweede Wereldoorlog naar Nederland kwamen. Zij waren zoals reeds beschreven is onderdeel van het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL). Na opheffing van het KNIL kwamen de meeste Molukkers die in dienst waren naar Nederland met de belofte dat zij op korte termijn een eigen onafhankelijke republiek zouden krijgen toegewezen. Met de eerste zin uit deze paragraaf kan de gedachte worden gewekt dat met de komst van de eerste moslims uit de Molukken een aanzienlijk grote groep naar Nederland kwam. Dit was echter niet het geval aangezien van de 12500 personen afkomstig uit Molukken maar 2,5% moslim was. De overige groep van deze 12500 was christelijk.⁵³ In krantenberichten werd destijds zelfs geschreven over een nog kleinere groep moslims in Nederland. Zo is in *Het Vaderland* van 1951 te lezen dat zich in Nederland niet meer dan vijftig 'Islamieten' in Nederland bevonden.⁵⁴ De term 'Islamiet' was in de begin jaren de meest gebruikte term voor moslims.

Hoewel de Molukse moslims met 70 families maar een klein deel uitmaakte van de grotere groep Molukkers die naar Nederland kwamen, werd er na de onafhankelijkheid van Nederlands-Indië weinig rekening met hen gehouden. Zo werden islamitische Molukse gezinnen bij aankomst in

⁴⁹ De Maasbode, *Mohammed* (10-01-1940) 7.

⁵⁰ Shadid & Van Koningsveld, *Moslims in Nederland*, 16.

⁵¹ G. M. Kahin, *Nationalism and Revolution in Indonesia* (New York 1952) 177.

⁵² *De Tijd*, *Indonesisch Nationalisme* (22-05-1946) 1.

⁵³ N, Landman, *Van Mat tot Minaret De institutionalisering van de islam in Nederland* (Amsterdam 1992) 32-33.

⁵⁴ *Het Vaderland*, *Iedfeest in de Dierentuin* (12-09-1951) 5.

Nederland verspreid over twintig opvanglocaties waar vooral christelijke gezinnen in het merendeel waren.⁵⁵ Vanwege hun kleine aandeel in de grotere groep kregen zij ook in Nederland een marginale positie waarbij hun inspraak nihil werd. Dit had te maken met het feit dat de groepsgrote van moslims onder de Molukkers in vergelijking tot de andere katholieke en protestantse christenen klein was. Daarnaast werkte de hiërarchische verhouding die in het KNIL bestond door in de groepen in die in Nederland werden opgevangen. Moslims hadden in het KNIL een lagere positie dan de christelijke leden van het KNIL. Deze machtsverhouding zette zich ook door in Nederland wat leidde tot frustratie onder de Molukse moslims.⁵⁶

1.3 de jaren zestig en zeventig: arbeidsmigranten maken islam zichtbaarder

In de jaren vijftig bestond het aandeel van moslims grotendeels uit Molukkers, studenten uit Indonesië en Suriname en daarnaast uit Ahmadi zendelingen. Deze groep was klein en in de Nederlandse maatschappij nauwelijks zichtbaar. Dit veranderde echter in de jaren zestig, maar grotendeels in de jaren zeventig toen het Nederlandse bedrijfsleven arbeidsmigranten ging werven uit Turkije en Marokko.⁵⁷ Vanaf 1965 ontstond er een groei in het aantal moslims vanwege de toename van arbeidskrachten uit Turkije en Marokko. Vanaf de jaren zeventig telde Nederland 50000 moslims. Dit verdubbelde echter in het midden van de jaren zeventig.⁵⁸

De groep arbeidsmigranten uit Turkije en Marokko werden net zoals de voorlopers uit de Molukken en Indonesië niet direct geassocieerd met de islam.⁵⁹ Zij leefden min of meer een verborgen bestaan binnen de Nederlandse maatschappij. Arbeidsmigranten werden echter beschouwd als gastarbeiders die voor korte duur in Nederland kwamen werken wegens arbeidskrachtentekort in bepaalde sectoren.⁶⁰

Dat de islam in Nederland en nog onbekend fenomeen was bleek ook uit de *Nota buitenlandse werknemers 1970* waarin maar een klein deel werd gewijd aan het welzijn van moslims in Nederland. De reden hiervoor was dat de meerderheid van de arbeidskrachten toen nog katholiek was. Zo zouden gebruiken van het islamitische geloof voor bepaalde moeilijkheden zorgen aangezien

⁵⁵ E. Roose, *The Architectural Representation of Islam : Muslim-commissioned Mosque Design in the Netherlands* (Amsterdam 2009) 97.

⁵⁶ Landman, *Van Mat tot Minaret*, 32-34.

⁵⁷ Ibidem, 39.

⁵⁸ Nationaal Archief, 'Een samenleving in beweging' in opdracht van Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (Den Haag 2016) 1010-1011.

⁵⁹ S.J. Vellenga, *Mist in de polder: zicht op ontwikkelingen omtrent de islam in Nederland* (Amsterdam 2009) 15.

⁶⁰ J, Rath e.a., *Nederland en zijn islam een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap* (Amsterdam 1996) 26.

de Nederlandse bevolking er nog nauwelijks mee in aanraking zou zijn geweest.⁶¹ Moslims mochten hun religie in Nederland van begin af aan uitoefenen, maar verdere toenadering vanuit de Nederlandse overheid werd niet gezocht. Zo werden verdere voorzieningen voor de uitoefening van het geloof niet als noodzakelijk gezien.⁶² In de tijdsgeest van de late jaren zestig en begin jaren zeventig moet deze gedachtegang niet direct als ongewoon worden gezien aangezien het idee toen was dat de arbeidskrachten die in Nederland werkzaam waren tijdelijk hier zouden verblijven om daarna terug te keren naar het land van herkomst. Moslims werden vanaf de jaren zeventig echter steeds zichtbaarder in de Nederlandse maatschappij.

De Nederlandse overheid zag de verscheidenheid onder moslims als een probleem. Moslims in Nederland konden niet worden geschaard binnen een duidelijk afgebakende groep vanwege de grote etnische en religieuze diversiteit. In de jaren zeventig bevonden zich moslims uit verschillende landen waaronder Turkije, Marokko, Suriname, De Molukken en Indonesië. Per groep verschilde de taal, culturele tradities en daarnaast bevonden zij zich in verschillende geloofsgemeenschappen waardoor zij niet als een groep te konden worden beschouwd.⁶³ Als oplossing voor dit probleem kwam de Nederlandse overheid in de jaren zeventig met het plan om migranten te verenigen in organisaties die waren gebonden aan het land van herkomst. Aangezien het grootste deel van de moslims in die periode migranten waren leek het een goed plan om hen te verenigen in organisaties.⁶⁴ Migrantorganisaties kregen subsidie van de overheid als zij waren gericht op stereotyperende uitingen die zogenaamd zouden toebehoren aan een de betreffende migrantengroep.⁶⁵ Deze organisaties waren vanuit top-down perspectief geregeld waardoor het idee ontstond dat alle moslims behoorden tot één groep terwijl dit in realiteit vanwege de verscheidenheid niet het geval was.⁶⁶ Door de totstandkoming van migrantorganisaties werden veel migranten op basis van nationaliteit bijeengebracht en in sommige gevallen beschouwd als moslims terwijl niet iedereen in deze organisatie per definitie moslims was.⁶⁷

1.4 Jaren 80: Gastarbeiders worden etnische minderen

Vanaf de jaren tachtig nam de diversiteit binnen de moslims in Nederland toe. Waar voorheen Turken en Marokkanen de grootste groepen waren kwamen nu asielzoekers uit islamitische landen.

⁶¹ Handelingen van de Tweede Kamer 1969-1970, 10504, nr. 1, 13.

⁶² Rath, *Nederland en zijn islam*, 26.

⁶³ W.A.R. Shadid & P.S. van Koningsveld, *Discussies over de islam in Nederland* (Utrecht 1990) 8.

⁶⁴ T. Sunier, *Islam in beweging Turkse jongeren en islamitische organisaties* (Amsterdam 1996) 16.

⁶⁵ M. Schrover, 'Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing Dutch Migration History and the Enforcement of Essentialist Ideas' in: BMGN | LCHR nr. 125, 329-354 al daar 348.

⁶⁶ Shadid & Van Koningsveld, *Moslims in Nederland* 33.

⁶⁷ Schrover, 'Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing Dutch Migration History and the Enforcement of Essentialist', 348.

Deze moslims kwamen uit Iran, Afghanistan en Somalië.⁶⁸ Bij de overheid kwam de aandacht te liggen op de groep gastarbeiders. Waar zij voorheen als tijdelijke arbeidskrachten werden beschouwd ging het vanaf eind jaren zeventig over op de definitie 'etnische minderheden' die een mogelijk een permanent positie in de Nederlandse samenleving zouden gaan innemen. Naast focus op de gastarbeiders uit Turkije en Marokko kwam er in de jaren tachtig aandacht voor Surinaamse moslims. Net als andere migranten werd deze groep in de pers genoemd. De aandacht bij deze groep ging de aandacht uit naar de mogelijkheden omtrent het oprichten van eigen gebedshuizen.⁶⁹ Vanwege deze permanente vestiging van deze verschillende groepen moest er beleid worden gemaakt dat was gericht op integratie. In het rapport 'etnische minderheden' van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) werd uiteengezet hoe deze permanente vestiging moest worden beschouwd. Het oude idee van behoud van eigen cultuur en identiteit werd vervangen met het idee van integratie in de maatschappij. Deze integratie moest plaatsvinden aan de hand van groepsgewijze integratie waarin de nadruk van de verzuilingsgedachte aanwezig was. Dit stond in contrast met de ontwikkeling in de Nederlandse maatschappij die vanaf de jaren zestig ontzuilde.⁷⁰

Uit het rapport van de WRR bleek dat de gedachte uit ging naar een individualistischere Nederlandse samenleving na het plaatsvinden van de ontzuiling. Dit resulteerde in een meer open, horizontale structuur van de samenleving die voorheen was gebaseerd op sociale en culturele scheiding op verticale wijze binnen de bestaande zuilen. Door de afname van culturele en sociale scheidingen kwamen mensen meer in contact met ander sociale groepen waaronder ook de zogenoemde 'etnische minderheden'. De gezinshereniging speelde bij de intensivering van het contact met etnische minderheden een grote rol. Het risico waar voor werd gevreesd was dat minderheidsgroepen minder goed mee konden gaan in dit individualiseringsproces. Zo zou de individualisering botsen met religie en levensoriëntatie van minderheidsgroepen. Daarnaast zou in een steeds meer horizontaal ingerichte samenleving de hiërarchische verhoudingen tussen man en vrouw binnen minderheidsgroepen aanwezig was zorgen voor conflicten.⁷¹ De conflicten die hier uit voort konden komen waren meestal gericht op ongelijke behandeling tussen man en vrouw binnen de minderheidsgroepen. Binnen etnische minderheidsgroepen werd de nadruk op moslims gelegd die 'ongewonere' gewoonten erop nahielden dan andere migrantengroepen die bestonden uit niet-moslims. Moslims werden beschouwd als één groep binnen de etnische minderheden terwijl deze groep niet als een eenduidige groep kon worden gezien wegens de grotere taal- en cultuurverschillen

⁶⁸ Nationaal Archief, 'Een samenleving in beweging', 1009.

⁶⁹ Het Parool, *FME komt met eigen banenplan* (06-09-1982) 5.

⁷⁰ N. Bouras, *Het land van herkomst perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (Hilversum 2012) 84.

⁷¹ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Etnische minderheden* nr.17 (Den Haag 1979) 15.

binnen deze groepen minderheden.⁷²

In het midden van de jaren tachtig kwam Nederland in een economische crisis terecht waardoor veel arbeidsmigranten van Turkse en Marokkaanse afkomst werkloos raakten en in verslechterde wijken terecht kwamen. Tegelijkertijd vond er een opkomst van populistische politieke partijen plaats die waren gericht tegen de komst van de 'multiculturele samenleving'. In het partijprogramma van de Centrumpartij in het begin van de jaren tachtig werden moslims niet expliciet vermeld, maar een afkeer tegen Marokkanen en Turken in Nederland was in de partijprogramma's zichtbaar.⁷³ Zo zouden deze groepen mensen het humanistisch-christelijke karakter van Nederland in gevaar brengen. Later zou Centrumpartij veranderen in de Centrumdemocraten en de kiezers in hun campagneposter de keuze laten maken tussen een 'Nederlandse' molen of een moskee dat eerder leek op de Taj Mahal uit India dan op een moskee.⁷⁴ Ook vanuit de Socialistische Partij kwamen in de jaren tachtig sceptische geluiden tegenover de multiculturele samenleving naar voren. Zo zouden migranten die afkomstig waren van het platteland in combinatie met de belijdenis van de islam een barrière vormen voor de samenleving als geheel. De Socialistische Partij was van mening dat de islam veel geboden en verboden kende die haaks zouden staan op de leefwijze in Nederland. Daarnaast zou de komst van de islam als 'nieuwe zuil' een stap terug zijn naar het verleden waar Nederland vanaf zou zijn gestapt na de ontzuiling in de jaren zestig.⁷⁵

De focus op moslims in Nederland was voorheen niet heel scherp en duidelijk. De overheid en de politiek hielden zich los van de invloed op migrantenorganisaties afzijdig van moslims in Nederland. Dit veranderde vanaf 1988 toen Salman Rushdie zijn boek *De Duivelsverzen* uitbracht. In dit boek werden verschillende elementen verwerkt die door moslims als beledigend werden beschouwd. Een voorbeeld hiervan is dat de hoofdpersoon een bordeel bezocht waar de vrouwen dezelfde namen hadden als de vrouwen van Mohammed, de profeet binnen de islam. Dit boek zorgde internationaal voor veel commotie.⁷⁶ Boeken werden verbrand en daarnaast werd er een *fatwa*, ofwel een juridisch advies uitgevaardigd door ayatollah Khomeiney waarin de moord op Rushdie werd verzocht.⁷⁷ In Nederland leidde deze gebeurtenis tot toenemend wantrouwen tegenover de islam. De Nederlandse pers schreef vanaf deze periode veelvuldig over de eventuele invloed van de islam op internationaal en nationaal niveau.

⁷² Ibidem, 145

⁷³ Johannes de Vetten, *In de ban van goed en fout. De bestrijding van de Centrumpartij en de Centrumdemocraten (1980-1998)* (Proefschrift geschiedenis, Leiden 2016) 23.

⁷⁴ Vijfeeuwenmigratie, 'Vroege sticker van de Centrumdemocraten', geraadpleegd op 19-05-2021, laats bewerkt op 23-05-2011 <https://vijfeeuwenmigratie.nl/foto/vroege-sticker-centrumdemocraten>

⁷⁵ Poorthuis & Salemink, *Van Harem tot Fitna*, 319-322.

⁷⁶ W. Palm, *Het sluipend gif van ISLAMOFOBIE 1989-2019* (Haarlem 2019) 9-10.

⁷⁷ R. Haleber, *Rushdie effecten afwijzing van moslim-identiteit in Nederland?* (Alphen aan den Rijn 1989) 9.

Hoofdstuk 2: De pers en de Iraanse Revolutie

II.1 De Iraanse Revolutie als invloed op beeldvorming van moslims

In de jaren zeventig probeerde de Sjah van Iran de economische problemen die gerelateerd waren aan de lage olie prijzen op te lossen. Iran was op dat moment een land dat grotendeels afhankelijk was inkomsten uit grondstoffen waaronder olie. Om de toenemende inflatie tegen te gaan werden er in Iran zondebokken gezocht voor de verslechterde economische situatie. Het inflatieprobleem werd uiteindelijk gelegd bij hoogstaande personen uit de oliehandel. Velen van hen werden gearresteerd. Toen de Iraanse overheid in 1977 de belastingen verhoogde en daarnaast salarissen bevroor, ontstond er onenigheid binnen de middenklasse. Een te late poging tot hervormingen van de Sjah leidde ertoe dat de groei van oppositiebewegingen onvermijdelijk werd. In deze periode kwam ayatollah Khomeiny op die aan de hand van verschillende protestbewegingen tegen de toenmalige overheid optrad.⁷⁸ De reactie van de Iraanse overheid was tevergeefs en in januari 1979 kon vanuit de internationale politiek geen passende oplossing worden gegeven.⁷⁹ Op 1 april werd er een referendum gehouden waarbij enkel kon worden gekozen voor een islamitische republiek. Niet lang daarna werd een islamitische constitutie gevormd.⁸⁰ De Nederlandse pers heeft deze gebeurtenis op de voet gevolgd en hier ook over geschreven. Sinds de revolutie in Iran is de beeldvorming omtrent moslims internationaal, maar ook op nationaal niveau veranderd. In dit hoofdstuk zal uiteen worden gezet hoe de Iraanse revolutie tot interesse in de islam en de verandering van de beeldvorming van moslims heeft geleid in de Nederlandse pers.

In januari 1979 kwam *De Telegraaf* met een onthullend stuk. Hierin werd naar voren gebracht dat joden in Iran sinds het uitbreken van de Iraanse Revolutie geen veilig bestaan meer hadden. Zo zouden tientallen joden uit lijfsbehoud zich hebben bekeerd tot de islam. Joden in de grote steden zouden nog enigszins met rust worden gelaten, al moesten de joden vanwege het groeiende antisemitisme het in de kleinere dorpen ontgelden. Zo zouden joden in de regio Ramansjak slachtoffer zijn van moordpartijen en daarnaast zouden zij dreigbrieven ontvangen met hakenkruizen erop.⁸¹ De Iraanse Revolutie kreeg hierdoor aandacht op internationaal niveau. De gebeurtenissen in Pakistan en in Iran zouden moslims in het westen ertoe hebben gezet om meer inspraak af te dwingen wat weer als onwenselijk werd gezien. In verschillende kranten ontstond het beeld van de 'ontwakende' islam na het plaatsvinden van de Iraanse Revolutie. Berichtgeving vanaf januari 1979 laat goed zien hoe de Nederlandse pers haar aandacht vestigde op de 'ontwakende

⁷⁸ M.D. Richards, *Revolutions in World History* (Londen 2004) 76-79.

⁷⁹ S. Zahir, *Iran Since the Revolution (RLE Iran D)* (New York 2011) 2.

⁸⁰ M.D. Richards, *Revolutions in World History* 78-80.

⁸¹ *De Telegraaf, Iraanse joden „bekeren” zich tot de islam* (03-01-1979) 9.

islam' aan de hand van de Iraanse Revolutie. Dat wordt in de krantenanalyse nu zichtbaar gemaakt.

Dr. A. Wessels, destijds hoogleraar Godsdienstwetenschap die veel publiceerde over de invloed van islam op de westerse wereld schreef in *Trouw* een uiteenzetting over de 'ontwaking' van de fundamentalistische islam na het plaatsvinden van de revolutie in Iran. Er zou een heropleving zijn van de islam op wereldwijd niveau. Een herinvoering van islamitische wetten zou hiervan het gevolg zijn. Wetten die als onwenselijk werden beschouwd vanuit westers perspectief bestonden uit het afhakken van handen na het vaststellen van diefstal of de doodstraf bij afvalligheid van de islam. Volgens Wessels was de internationale druk op de olieprijs in de jaren voorafgaand aan de Iraanse Revolutie een reactie van islamitische landen op de eeuwenlange koloniale politiek van het westen. De groei van de islam zou volgens Wessels leiden tot aanslagen. Ook zouden kerkbeschadigingen in islamitische landen tot stand zijn gekomen door de groei van de islam. De ontwikkelingen die plaatsvonden voor en ten tijde van de Iraanse Revolutie zouden leiden tot het indammen van progressieve krachten aldaar. Deze ontwikkeling zou het erg lastig gaan maken voor westerse en 'Arabisch-oosterse' blokken om tot een samenwerking te komen waarin een samenleving kon worden gerealiseerd van verschillende religieuze groepen in een grondgebied.⁸² De islam zou wereldwijd in opmars zijn van Azië tot aan het westen, wat gepaard zou gaan met grootschalig verzet tegen het westen.

In *Algemeen Dagblad* verscheen in een artikel de over de mogelijke wrijvingen tussen het westen en de islam. Volgelingen van Mohammed zouden graag westerse technologie omarmen, maar de westerse cultuur daarentegen zouden zij verafschuwen.⁸³ Vanwege de vermeende groei van de islam wereldwijd en de eventuele onenigheden die dat met zich mee konden brengen nam de interesse vanuit het westen omtrent de islam toe. De Amerikaanse overheid wilde vanwege de politieke ontwikkelingen een studie tot stand laten komen waarin de maatschappelijk invloed van de islam op de westerse maatschappij kon worden getoetst. Door deze studie had Amerika het idee dat zij in de toekomst meer inzicht konden krijgen in de handelswijze van moslims en daarmee beter konden reageren op ontwikkelingen van "het specifieke islamitische element in het nabije oosten".⁸⁴

II.1.1 Minderheden in islamitisch Iran

Naar mate de revolutie in Iran vorderde, werd meer de nadruk gelegd op de positie van minderheden in Iran. Vrouwen maakte voor de helft deel uit van de bevolking. De pers creëerde aan de hand van de Iraanse Revolutie het idee dat zij tot een minderheid behoorde. Vrouwen werden onder dezelfde koppen genoemd tezamen met joden en homo's. Als reactie op de Iraanse Revolutie

⁸² *Trouw*, *Het reveil van de fundamentalistische islam* (09-01-1979) 2.

⁸³ *Algemeen Dagblad*, *Opbloei islam, buffer tussen oost en west* (10-02-1979) 31.

⁸⁴ *Nieuwsblad van het Noorden*, *Invloed Islam* (17-02-1979) 9.

waarin een islamitische constitutie werd bewerkstelligd gingen vrouwen in Iran de straat op en hier werd in de pers aandacht aan geschonken. Duizenden Iraanse vrouwen zouden de straat zijn op gegaan om te protesteren tegen de beperkingen die een islamitische samenleving voor hen zou betekenen. Volgens ayatollah Khomeiny moesten vrouwen in Iran hun westerse levenswijze opzij zetten. Dit leidde tot grootschalig protest aan de universiteit in Teheran.⁸⁵ Kranten in Nederland namen hierbij de mogelijkheid om de protesten aan te duiden als een protest tegen ‘achteruitgang’ naar het verleden door religie. *Nieuwsblad van het Noorden* kopte in de krant met ‘Iraanse vrouwen weigeren nog sluier te dragen’. In dit artikel werd verder uitgeweid over de toestand van vrouwen in Iran na de revolutie en de invloed van de islam op deze voorheen vrije, maar nu ondergeschikte positie van de vrouw. Sinds de revolutie zouden vrouwen beperkt zijn geworden in hun rechten ‘uit naam van de islam’.⁸⁶

Niet alleen vrouwen, maar ook minderheden werden in hun positie aangetast. Sinds de Iraanse Revolutie nam het antisemitisme in Iran toe en homo’s zouden vanaf dat moment nog meer in hun rechten worden beperkt. De Nederlandse pers berichtte hier nadrukkelijk over. In *Algemeen Dagblad* werd bericht dat in Iran homo’s niet meer veilig zouden zijn. Iran zou jacht maken op ‘anti-islamitische elementen’ en was daarbij ‘de jacht’ op onder andere ‘homofielen’ begonnen. Homoseksuelen zouden veroordeeld worden tot de doodstraf en voor het vuurpeloton worden gezet zonder enige vorm van rechtsbescherming.⁸⁷ Ook christenen kregen in de Nederlandse pers als slachtoffer van de islam een minderheidspositie toebedeeld. In het *Nederlands dagblad*, een reformatorisch dagblad werd gepleit voor de toelating van christenen die onder bewind van islamitische leiders hun eigen veiligheid niet meer konden garanderen. Christenen zouden ‘tussen wal en schip’ belanden als aan de benarde situatie in ‘het oosten’ geen reactie zou worden gegeven.⁸⁸

II.1.2 Khomeiny: “islam verbreiden over de gehele wereld”

Een gebeurtenis die van belang is voor de veranderende beeldvorming van de Nederlandse pers omtrent moslims is de uitspraak van ayatollah Khomeiny op 14 mei 1979. In een toespraak sprak Khomeiny van een verspreiding van de islam op wereldwijd niveau. Zo zou volgens Khomeiny de islam zijn gekomen om mensen naar het licht te brengen en uit de duisternis te halen. Iran wilde dat zij als voorbeeld konden dienen voor armen die aan de hand van de islam tot samenwerking konden

⁸⁵ Algemeen Dagblad, *Vrouwen in Iran op de bres voor rechten* (09-03-1979) 1.

⁸⁶ Nieuwsblad van het Noorden, *Massaal protest in Teherans straten Iraanse vrouwen weigeren nog sluier te dragen* (09-03-1979) 4.

⁸⁷ Algemeen Dagblad, *Iran jaagt op homofielen* (12-03-1979) 8.

⁸⁸ Nederlands dagblad, *Stichting voor hulp christelijke minderheden* (21-03-1979) 2.

komen.⁸⁹ In *Leeuwarder courant* werd ook over deze uitspraak van Khomeiny geschreven. In de krant werd met kritische toon gereageerd op de uitspraak van Khomeiny. Hoe kon de islam en haar wetten de mensen verheffen en uit het duister halen, terwijl tegelijkertijd oppositieleiden, de pers en andere tegenstanders van Khomeiny worden vervolgd onder een islamitisch regime?⁹⁰

In dezelfde uitgave van *Leeuwarder Courant* werd een kritische uiteenzetting gepubliceerd over de islam naar aanleiding van de uitspraak van Khomeiny. De islam werd in dit artikel beschreven als een versterkte religie die in de eerste eeuwen na Mohammed snel werd verspreid. Deze religie mocht dan wel snel verspreid zijn, de islam en haar gemeenschap was te allen tijde "een reservoir van fanatisme en haat jegens ongelovigen". Iran werd in dit artikel als voorbeeld genomen. Aan de hand van de koran zouden mensen ter dood veroordeeld worden. De 'bloeddorstige' teksten zouden aanzetten tot het onmiddellijk 'neerschieten' van tegenstanders, zonder enige vorm van rechtsgang. Met de revolutie zou Iran met de islam terug zijn gekeerd naar de middeleeuwen. Joden zouden daarbij niet meer veilig zijn. Khomeiny zou door zijn uitspraak om de islam wereldwijd te verbreiden leven in tijden waarin Europa zich moest verdedigen tegen de 'Moren' bij Poitiers en de Turken bij de poorten van Wenen. Het artikel eindigde met de vraag of protest tegen het huidige regime van Iran wel slim was. Een paar Nederlandse Kamerleden riepen op om over te gaan tot protest tegen de 'middeleeuwse rechtsgang'. Dit zou volgens de auteur van het artikel geen goede keuze zijn aangezien Iran zelf wel wist hoe het westen over de situatie in Iran dacht. Protesten zorgden er eerder voor dat Iraanse joden en Nederlanders in Iran in gevaar zouden komen. Daarnaast had de westerse wereld behoefte aan Iraanse olie "ook al zal die ons nooit een Moslems plichtgebed waard mogen zijn".⁹¹

Op diezelfde uitspraak kwam vanuit de reformatorische pers een reactie met een vergelijking tot de geschiedenis van Europa en de aanraking toen met de islam. De verdrijving van de Sjah uit Iran werd beschreven als een 'enorme' ervaring van de islam. In het stuk werd beschreven dat een islam als wereldreligie het westen bewaard mocht blijven. Christenen zouden in de geschiedenis al vaker het westen hebben moeten beschermen tegen de islam. Ook in dit artikel werd Slag bij Poitiers en de verdediging van Wenen wederom aangehaald. Het westen zou ook niet vrij zijn van onjuistheden, maar de onjuistheden die naar voren kwamen onder islamitische regimes waaronder in Iran zouden ver weg staan van wat het westen in de twintigste eeuw vertegenwoordigde. Het fenomeen van vogelvrij verklaren van tegenstanders zoals gebeurde in islamitisch Iran zou in het westen niet gebeuren. De manier van politiek bedrijven zou voor het westen nog voor grote nadelige gevolgen kunnen zorgen volgens *Nederlands dagblad*. Ook in dit

⁸⁹ NRC Handelsblad, *Khomeiny wil wereld onder islamwetten* (15-05-1979) 5.

⁹⁰ *Leeuwarder courant*, *Oproep van Iraanse ayatollah Khomeini: „Islam verbreiden over de gehele wereld* (15-05-1979) 3.

⁹¹ *Leeuwarder courant*, *Geen olie op vuur* (15-05-1979) 3.

artikel werd echter teruggewezen dat het westen ondanks alle onenigheden afhankelijk was van olieleveranties, wat protest tegen de situatie in Iran moeilijk maakte.⁹²

In *Nieuwsblad van het Noorden* werd Khomeiny door zijn uitspraak om de islam wereldwijd te verbreiden zelfs vergeleken met Hitler. Dit had te maken met het feit dat Khomeiny net zoals Hitler zijn plannen in een boek had vastgelegd waarbij de meerderheid in beginsel zou denken dat de gevolgen mee zouden vallen. Net zoals in het geval van Hitler wilde Khomeiny volgens de auteur in een korte tijd na het schrijven van zijn boek radicale doelen realiseren waarin onverdraagzaamheid tegen andersdenkenden zou worden opgelegd. De auteur betichtte het westen in zijn artikel van naïviteit aangezien met de uitspraak "verbreiden van de islam" het gevaar van de islam onderschat zou worden. Daarnaast zou de heropleving van de islam niets te maken hebben met de periode van de Renaissance uit Europa. Europa hield zich tijdens de Renaissance zich vooral bezig met het ontdekken van het individu en het doorbreken van de wereldlijke beschouwing. In islamitisch Iran zou dit niet het geval zijn, hooguit een terugkeer naar de middeleeuwen met Khomeiny als leider waarbij de brandstapel was vervangen door kogels.⁹³

II.1.3 Steun van Nederlandse moslims voor Khomeiny?

De Nederlandse pers had in het jaar 1979 de focus gelegd op het binnenlandse beleid van Iran ten tijde van de Iraanse Revolutie. Er werd nadruk gelegd op de mogelijke gevolgen die de opleving van de islam zou kunnen hebben voor het westen. Over de invloed van de Iraanse Revolutie op moslims in Nederland werd in 1979 nauwelijks geschreven. Tot dat in december 1979 een groot artikel in *De Telegraaf* werd gepubliceerd met de vraag of moslims in Nederland ayatollah Khomeiny ten tijde van de Iraanse Revolutie zouden steunen of aanhangen. Volgens De Federatie Moslims Organisaties zouden er vóór en tijdens het uitbreken van de Iraanse Revolutie geen duidelijke signalen zijn ontstaan die erop hadden geduid dat moslims in Nederland zich achter ayatollah Khomeiny zouden scharen. Volgens Van Bommel, de woordvoerder van de federatie zouden moslims zich niet verbonden voelen met de handelswijze van Khomeiny en daarnaast zouden de meeste moslims zijn ideeën verwerpen wat tot enige geruststelling leidde. Khomeiny zou in de ogen van Turkse en Marokkaanse moslims in Nederland een 'lachertje' zijn. Daarnaast zouden moslims in Nederland andere problemen aan hun hoofd hebben waardoor de kwestie in Iran niet zo bij moslims in Nederland zou spelen.⁹⁴

⁹² Nederlands dagblad, *Khomeiny wil Islam over hele wereld* (16-05-1979) 3.

⁹³ *Nieuwsblad van het Noorden*, *Khomeiny en de wereld* (16-05-1979). 4.

⁹⁴ *De Telegraaf*, *Weinigen van de 200.000 moslims voelen zich verwant aan ayatollah* (08-12-1979) 15.

In *De Telegraaf* werd in eerste instantie geschreven dat moslims in Nederland zich van hun gematigde kant zouden laten zien in de periode waarin de Iraanse situatie elke dag in de Nederlandse pers uiteen werd gezet. Volgens Van Bommel kon Khomeiny de westerse wereld niet onderwerpen. Een tijd hiervoor werd in de Nederlandse pers aan 'de onderwerping' veel aandacht besteed. Volgens Van Bommel moesten moslims meer vertrouwen in Khomeiny krijgen voordat dit kon gebeuren. Toch uitte Van Bommel in datzelfde artikel van *De Telegraaf* wel zorgen. Het blindelings volgen van een leider, iets wat de sjiieten volgens Van Bommel vaker zouden hebben gedaan werd gezien als gevaarlijk. Dit was in Nederland echter niet een groot risico aangezien 95 procent van de moslims in Nederland destijds bestond uit soennieten en maar vijf procent sjiiet. Soennieten waren in Khomeiny's verhaal niet vertegenwoordigd wat de dreiging deed afnemen. Het artikel sloot af dat het aantal sjiieten in Nederland aan het groeien was en dat de persoon die het sjiisme in Nederland bijeen trachtte te brengen wel een sterke voorkeur toonde voor Khomeiny. Enige vorm van oppassen was dus gewenst.⁹⁵ Het jaar 1979 werd afgesloten in *Nederlands dagblad* als een somber jaar waarin het westen in defensief werd gedrongen vanwege de internationale oproer die de Iraanse Revolutie had veroorzaakt.⁹⁶ Ook *De Telegraaf* berichtte op eenzelfde soort manier over de gebeurtenissen in de wereld met nadruk op Iran. Iran zou een 'klucht' zijn geworden waar ieder moment de 'vlam in de pan kon slaan' waarbij niemand echt veilig was.⁹⁷ Verdere berichtgeving over moslims in de Nederlandse pers met betrekking tot de Iraanse Revolutie nam vanaf dit moment langzamerhand af.

Hoofdstuk 3: 1989 Rushdie vogelvrij, ook in Nederland?

III.1 de aanloop naar de affaire

Vanaf 1989 veranderde de beeldvorming op internationaal vlak, maar ook in Nederland na het plaatsvinden van de 'Rushdie-affaire'. In 1988 bracht Salman Rushdie *The Satanic Verses*, in het Nederlands *De Duivelsverzen* uit. In dit boek werd op verschillende manieren het leven van de profeet Mohammed beschreven. Het boek van Rushdie werd vrijwel direct naar publicatie al verboden in India wegens het beledigen van moslims.⁹⁸ De profeet Mohammed werd in het werk van Rushdie in situaties gebracht waarin hij 'aardse verlangen' niet in bedwang kon houden. De

⁹⁵ Ibidem, 15.

⁹⁶ Nederlands dagblad, *In 1979 werd westerse wereld in defensief gedrongen* (29-12-1979) 12.

⁹⁷ De Telegraaf, *Onzekerheid beheerst leven van Nederland in Teheran* (31-12-1979) 7.

⁹⁸ NRC Handelsblad, *Verbod op werk Rushdie in India* (06-10-1988) 6.

publicatie van *The Satanic Verses* bleef niet zonder reactie aangezien vanuit Iran kritiek ontstond jegens Salman Rushdie. Ayatollah Khomeiny riep via de radio een bevel uit aan alle moslims om Rushdie te vermoorden. Door deze uitspraak ontstond er op internationaal niveau oproer waardoor Rushdie moest onderduiken.⁹⁹ Deze gebeurtenis zou de beeldvorming omtrent moslims internationaal, maar in dit geval op nationaal niveau veranderen. In dit hoofdstuk zal uiteen worden gezet welke invloed de Rushdie-affaire heeft gehad op de beeldvorming omtrent moslims in de Nederlandse pers.

Op 16 januari 1989 werd in *NRC Handelsblad* een klein artikel gepubliceerd over de gevolgen van de publicatie van Rushdies *Duivelsverzen*. Zo zou er een boekverbranding hebben plaatsgevonden in Bradford waarbij moslims boeken van Rushdie zouden hebben verbrand. Boekhandelaren in Engeland werden aangeraden om het werk van Rushdie uit de verkoop te halen wegens de kans op represailles.¹⁰⁰ Na het plaatsvinden van de boekverbrandingen werd in de pers geschreven over de tolerantie van Groot-Brittannië tegenover immigranten dat ervoor had gezorgd dat moslims daar kwamen wonen. De tolerantie die Groot-Brittannië kende zouden de moslims uiteindelijk zelf niet aan de dag leggen. Zo zou de initiatiefnemer van de boekenverbranding een twintigjarige moslim zijn en in Groot-Brittannië wonen, maar nog geen enkel woord Engels spreken. Er werd daarnaast gespeculeerd dat er veel Arabisch geld in Groot-Brittannië was, wat ervoor zorgde dat de invloed van de islam op de Britse samenleving zou vergroten. De boekverbranding was hier een gevolg van.¹⁰¹

Een doorslaggevende gebeurtenis rondom Rushdies 'boekenrel' ontstond nadat op 14 februari 1989 de Iraanse leider Ayatollah Khomeiny de doodstraf uitriep over Rushdie wegens godslasterlijke uitlatingen in *De Duivelsverzen*.¹⁰² Rushdie zou zich volgens Khomeiny buiten de islam hebben geplaatst en zou als afvallige de doodstraf verdienen.¹⁰³ De protesten in India die dezelfde week daarop plaatsvonden werden in de pers beschreven als protest geleid door 'bloeddorstigen' die *De Duivelsverzen* nooit zouden hebben kunnen gelezen wegens het hoge percentage analfabeten binnen deze groep.¹⁰⁴ Ook *Trouw* berichtte over de demonstraties in India tegen de publicatie van het boek van Rushdie. De term bloeddorstigen werd echter vervangen door het de term 'moslim-fundamentalisten'.¹⁰⁵ Met fundamentalisme binnen de islam werd geduid op het streven naar islamitische wetten waarbij opgetreden wordt tegen secularisatie met jihad als strijdvorm bij de

⁹⁹ Poorthuis & Saleminck, *Van Harem tot Fitna*, 334-336.

¹⁰⁰ NRC Handelsblad, *Boekverbranding* (16-01-1989) 1.

¹⁰¹ Algemeen Dagblad, *Rel rond Rushdie's boek duurt voort* (08-02-1989) 6.

¹⁰² NRC Handelsblad, *Khomeiny: Rhusdie verdient doodstraf* (14-02-1989) 1.

¹⁰³ De Volkskrant, *Khomeini spoort moslims aan Britse schrijver te doden* (15-02-1989) 1.

¹⁰⁴ NRC Handelsblad, *Nieuwe betogingen tegen boek Rushdie* (14-02-1989) 4.

¹⁰⁵ *Trouw*, *Acties tegen Rushdie gaan door* (14-02-1989) 5.

verdediging van het islamitische wereldbeeld.¹⁰⁶ Secularisatie was een fenomeen waar Nederland mee te maken kreeg na de ontzuiling. De bedreiging van de seculiere samenleving werd door kranten opgenomen om het beeld van de ernst en bedreiging van de islam te sensationaliseren. Informatie rondom de moslims en de Rushdie-affaire werd in de Nederlandse pers met de dag meer naar de voorpagina verplaatst terwijl informatie voorheen redelijk op de achtergrond bleef.

III.2 binnenlandse pers reageert op de affaire

Over protesten gelijksoortig aan die in Groot-Brittannië hoefde Nederland zich echter niet druk te maken aangezien moslims in Nederland uit Turkije en Marokko afkomstig waren. A.W. van Bommel, van het Moslim informatiecentrum Nederland beweerde dat deze groep moslims geen boeken las en als zij zouden lezen geen Engelse of Nederlandse boeken lasen. Opvallend is hier dat moslimorganisaties spraken namens 'de moslimgemeenschap' in Nederland zonder er zeker van te zijn of moslims zich identificeerden als gemeenschap. Publicatie van *De Duivelsverzen* zou geen problemen veroorzaken in Nederland volgens Van Bommel.¹⁰⁷ De Ahmadiyyabeweging, een groep met sterke wortels in Suriname die de realisatie van de eerste moskee in Nederland wist te bewerkstelligen was van plan te vragen om het boek in Nederland niet uit te brengen, maar tot geweld zouden zij niet overgaan. Dit kwam, omdat de beweging ervan overtuigd was dat zij de 'zuivere' vorm van islam volgde waarin vrede voorop stond.¹⁰⁸

In de Nederlandse pers ontstonden na de Rushdie affaire echter andere geluiden. Op 15 februari 1989 werd een reactie gegeven in *Het vrije volk* op de omstandigheden waaronder Rushdie door het publiceren van zijn boek moest leven. Aangezien het boek Rushdie een lastig geschreven boek was kon het onmogelijk door al die duizenden protesterende moslims gelezen kunnen zijn. Als reden werd wederom aangehaald dat het analfabetisme onder moslims hoog was. Daarnaast zou het boek negatief ontvangen zijn binnen de 'islamitische gemeenschap' vanwege het paternalistische karakter van het geloof "de gelovigen worden niet geacht zelf te denken, maar ze krijgen hun ideeën gedoseerd van in jurken gehulde mannen die er voor hebben doorgeleerd". Daarnaast zou de islam worden beschreven als gewelddadiger dan het rooms-katholicisme. De auteur van het artikel schreef dat als de christenen in de middeleeuwen de moslims niet tegen hadden gehouden, een boek zoals die van Rushdie nooit uitgebracht had kunnen worden. De fanatieke "Mohammedanen" zouden van alle menssoorten het meest onverdraagzaam zijn en zij zouden de gematigde mohammedanen proberen over te halen om over te gaan tot radicalisme. De auteur eindigde het artikel met de

¹⁰⁶ Shadid & Van Koningsveld, *De islam in Nederland*, 43.

¹⁰⁷ Trouw, *Vertaling Rushdie in herfst* (14-02-1989) 14.

¹⁰⁸ Nederlands dagblad, *Geen acties tegen boek van Rushdie in Nederland verwacht* (15-02-1989) 3.

oproep om als Nederland meer naar de moslims in eigen land te luisteren in plaats van te kijken naar de buitenlandse islamitische leiders. Zo zou Nederland als land met zucht naar erkenning van tolerantie ervoor moeten zorgen dat de dochters van moslims in Nederland tenminste geen hoofddoek op hoeven zoals in Iran wel het geval was, “We zijn niet voor niets net een beetje van onze eigen kerken af!”.¹⁰⁹

In de *Telegraaf* kwam ook een kritische reactie en eenzelfde vergelijking tussen het westen en het ‘islamitische oosten’. Waar Rusland was geterroriseerd door Lenin en Stalin vanuit de ideeën van Karl Marx werd Iran door ayatollah Khomeiny vanuit de ideeën van Allah geterroriseerd. In de bloeiperiode van de islam zouden de islamitische geleerden nog tolerantie hebben getoond voor culturen van anderen, maar deze tolerantie was volledig zijn verdwenen in de loop van de tijd. De ‘moslimwereld’ was volstrekt reactionair en intolerant geworden, als voorbeeld hiervan werd de situatie in Iran aangehaald. Fanatici zouden het binnen deze moslimwereld het voor het zeggen hebben en enige afwijking van deze ideeën resulteerde in vervolging. Rushdie zou met het uitbrengen van *De Duivelsverzen* hebben laten zien dat de islam volledig intolerant zou zijn. Het beledigen van een profeet had namelijk er niet voor moeten kunnen zorgen dat een persoon wereldwijd onder de jurisdictie van Iran zou kunnen komen te staan. Dit was echter wel gebeurd vanwege het oproepen tot het vermoorden van Rushdie. Tot slot zou het westen en haar beschaafde collega’s afstand moeten doen van een wereld waar fanatisme leidend was. Protesteren tegen fanatisme zou niets opleveren. Als reactie moesten er daden gesteld worden die op korte termijn eventuele economische schade met zich mee zou brengen voor het westen die uiteindelijk ervoor zorgde dat er afstand kon worden genomen van terreur van “dat gekkenhuis”.¹¹⁰

Dr. Ruud Peters, destijds hoofdmedewerker van de vakgroep Arabische en Islamitische Studiën aan de Universiteit van Amsterdam zocht in zijn artikel in *De Volkskrant* naar andere mogelijke redenen voor de protesten die waren ontstaan onder moslims naar aanleiding van de publicatie van *De Duivelsverzen*. Religie is verbonden met diepgevoelde emoties waarbij getracht zou worden de absolute waarheid in pacht te hebben. Het westen zou dankzij haar gesecculariseerde samenleving in tegenstelling tot het de islamitische wereld een tolerantere houding hebben jegens mogelijke godslasterlijke literatuur. Er moest echter niet vergeten worden dat twintig jaar voor de publicatie van *De Duivelsverzen* in Nederland auteurs ook nog vervolgd konden worden voor godslasterlijke uitlatingen. Bij moslims zou er echter meer aan de hand zijn, dit zou te maken hebben met het feit dat de islam nog een ‘derde wereld godsdienst’ zou zijn. Dit had te maken met het koloniale verleden van de islamitische wereld. Eeuwenlange negatieve afbeelding van de islam vanuit het westen zou hebben gezorgd voor een ‘underdog positie’ bij moslims. Voortdurende negatieve afbeelding van

¹⁰⁹ Het vrije volk, *De enge hetze tegen Rushdie* (15-02-1989)

¹¹⁰ De Telegraaf, *Revolutie* (18-02-1989) 7.

de islam vanuit het christelijke westen zou hebben geleid tot oplopende spanningen, waardoor de reactie op de zoveelste foutieve publicatie over de profeet van Mohammed de druppel was die de emmer deed overlopen voor vele moslims. Khomeiny daarentegen zou misbruik maken van de geldende wetten omtrent het aanklagen van personen die godslasterlijk materiaal zouden verspreiden. Personen in kwestie zouden nog altijd aanspraak moeten kunnen doen op een eerlijk proces, waarbij duidelijk bewijs voor godslastering naar voren moest komen, voordat kon worden overgaan tot berechting. Khomeiny voldeed aan de hand van het uitroepen van een doodvonnis hier niet aan, waardoor hij moslims wereldwijd in een benarde situatie bracht.¹¹¹

Wat duidelijk werd is dat in Nederland en in vele Europese landen de angst groot was dat Iran en moslims wonend in Europa wraak gingen nemen als het boek van Rushdie zou worden uitgebracht als vertaalde versie. In Frankrijk en Italië werd gewacht met het uitbrengen van het boek, omdat de drukkers en publicatiebureaus hun personeel niet in gevaar wilde brengen. Naast dat werd duidelijk dat in Europa in een hele korte tijd een nieuwe vijand was ontstaan waarvan niet per se duidelijk was wat deze inhoud. Angst was gecreëerd en dat was goed terug te zien in de afwachtende houding van landen met het uitbrengen van *De Duivelsverzen*.¹¹² Na Italië en Frankrijk stopte ook de Amerikaanse uitgever van Rushdie met de publicatie en uitgave van zijn boek. Zo zou er een bommelding zijn geweest die achteraf dat achteraf vals alarm bleek te zijn.¹¹³

Na internationale commotie bleef ayatollah Khomeiny bij zijn standpunt. Hoewel Rushdie spijt had betuigd bleef het doodvonnis volgens Khomeiny gelden.¹¹⁴ Op 3 maart 1989 vond er in Rotterdam en Den Haag een demonstratie plaats tegen Rushdie. Hierbij werden verschillende uitlatingen gedaan over Rushdie, waaronder "Rushdie moet dood".¹¹⁵ De demonstratie tegen de publicatie van *De Duivelsverzen* werd door de Nederlandse politiek gezien als een recht, het oproepen tot moord echter niet. Hier werd snel aan toegevoegd dat de reactie van de demonstranten niet representatief was voor de gehele moslimgemeenschap in Nederland, wat duidelijk maakte dat moslims niet bestonden uit een eenduidige groep mensen, zoals voorheen vaak werd geschreven.¹¹⁶ In *De Volkskrant* werd diezelfde dag verslag gedaan van deze demonstratie. Hierin werd beschreven dat niet alle moslims achter het doodvonnis stonden, maar dat wel vijfduizend 'islamieten' aanwezig waren. Daarnaast werd een interview afgegeven met een zogenoemde 'fundamentalist', waarvan de naam niet bekend was behalve de letter "S". In dit interview gaf hij aan dat een democratie in het geval van de Rushdie affaire niets teweeg zou

¹¹¹ De Volkskrant, *Khomeini lapt islamitische wet aan zijn laars* (18-02-1989) 21.

¹¹² NRC Handelsblad, *Islamiëten noemen Rushdie geen moslims maar een afvallige* (16-02-1989) 3.

¹¹³ De Volkskrant, *Miljoenen voor Rushdie* (16-02-1989) 4.

¹¹⁴ De Volkskrant, *Khomeini: doodvonnis Rushdie onherroepelijk* (20-02-1989) 1.

¹¹⁵ Trouw, *Politie onderzoekt roep om dood van Salman Rushdie* (06-03-1989) 3.

¹¹⁶ De Waarheid, *Kman: affaire wordt misbruikt m groepen tegen elkaar op te zetten* (06-03-1989) 2.

brengen. Volgens "S" zou het gaan om "de macht en god moet heersen". Zo zou een confrontatie volgens "S" en het westen onvermijdelijk zijn. Persoon "S" sloot het artikel af met "Echt rust krijgen jullie nooit". Dit was een verwijzing naar een eventuele strijd tussen de islamitische wereld en het westen.¹¹⁷ Het boek van Rushdie mocht volgens M. Rabbæ, directeur van het Nederlands Centrum Buitenlanders door moslims in een demonstratie wel worden afgekeurd "maar islamieten zouden zich niet moeten verlagen tot het niveau van het boek". Door als moslim je aan te sluiten bij de oproep tot moord van Rushdie zou het vooroordeel wat in Nederland bestond over moslims alleen maar worden versterkt, aldus Rabbæ.¹¹⁸

De demonstratie in Den Haag zou zijn voorbereid door een stichting genaamd 'Stichting Moslims Vereniging'. Deze stichting was niet bekend bij het Centrum Buitenlanders Nederland. Er werd gespeculeerd dat de demonstratie werd geleid door 'de Zwarte Hodja', een persoon uit West-Duitsland die eerder campagne voerde om Turkije dezelfde staatsinrichting te geven als Iran. Centrum Buitenlanders Nederland (CBN) keurde deze actie dan ook af. Jarenlang werk om het imago van moslims en andere migranten verbeteren was in één demonstratie compleet verpest, aldus Ilhan Akel, voorlichter van CBN. Zo zou de stichting meerdere telefoontjes hebben ontvangen van Nederlandse bellers die kritiek hadden geuit op de demonstratie aan de hand van berichtgeving in de pers. Volgens Akel had dit te maken met het feit dat negentig procent van de krantenartikelen met betrekking tot moslims op dat moment de Rushdie affaire als onderwerp hadden, waardoor moslims, maar ook andere migranten problemen ondervonden door de beeldvorming van de pers.¹¹⁹ Hier maakte Akel wel een punt aangezien in het jaar 1989 meer dan driehonderd artikelen in de Nederlandse pers verschenen met daarin de term "Rushdie" in combinatie met "moslim" of "Nederland" in combinatie met "moslims".

Ook vanuit de politiek werd er gereageerd op de demonstratie die in Nederland had plaatsgevonden. De partijen VVD en D66 hadden gesteld dat 'Rushdie niet uit de hand mocht lopen'. Hiermee werd bedoeld dat de invloed van een gebeurtenis niet ervoor mocht zorgen dat moslims teveel negatieve invloed op de Nederlandse maatschappij gingen uitoefenen. Er stond dat 'islamieten nog wat uitgelegd moeten worden' waar de grenzen in Nederland lagen. Ondanks de afkeuring van vertegenwoordigers van het doodvonnis zouden vele moslims de wet niet volgen en de vrijheid van meningsuiting niet accepteren. De politiek wilde in gesprek gaan met minderheden al zou dat er juist voor kunnen hebben gezorgd dat alle groepen migranten die niets met de Rushdie affaire te maken hadden over een kam werden geschoren. Hier werd ook duidelijk dat de politiek erg op zoek was naar concrete oplossingen die konden worden toegepast op één groep, in dit geval

¹¹⁷ De Volkskrant, „Jullie democratie zal jullie de nek breken” (07-03-1989) 11.

¹¹⁸ De Volkskrant, „Moordoproep versterkt vooroordeel over islam” (07-03-1989) 11.

¹¹⁹ De Waarheid, 'Zwarte Hodja' mogelijk aanstichter anti-Rushdie demonstratie (07-03-1989) 1.

overlast veroorzakende moslims tijdens een demonstratie. Toch ontstond daarbij ook vrijwel direct de angst dat hiermee uitsluiting van andere groepen daarmee tot stand zou komen. Godsdienstig fanatisme moest dan wel worden bestreden, het probleem afschuiven op de gehele groep durfde politici niet aan.¹²⁰

Wat duidelijk werd is dat de Rushdie-affaire veel teweeg had gebracht. De pers schreef in 1989 meer dan driehonderd artikelen die gelinkt waren aan de termen "moslim" en "Rushdie". In dit jaar werd er geschreven over de islam als religie die in de toekomst voor veel lastige situaties kon gaan zorgen, waaronder een tweedeling in de Nederlandse maatschappij. Opvallend is het feit dat ondanks de vele berichtgeving over de Rushdie-affaire, moslims niet of nauwelijks aan het woord kwamen. Enkele vertegenwoordigers van moslimorganisaties of 'buitenlanderorganisaties' kwamen aan het woord, maar zij gaven een veralgemeniserend beeld over 'alle' moslims in Nederland. Volgens de organisaties hielden moslims in Nederland zich niet bezig met Rushdies boek. Ten eerste, omdat zij 'andere problemen' hadden waar zij mee kampten, welke dat waren werd niet uitgelegd door de organisaties en vertegenwoordigers en ten tweede, omdat moslims over het algemeen geen interesse zouden hebben in het lezen van boeken. Over de rol van moslims in Nederland omtrent de Rushdie-affaire werd wel degelijk geschreven in de Nederlandse pers, maar verder werden zij zelf niet betrokken. Naast een veralgemeniseerd en sensationeel beeld van moslims in Nederland werd er geschreven over de islam bestaande uit 'bloeddorstigen' of 'radicalen' die een bedreiging voor Europa vormden. Fanatieke moslims zouden gematigde moslims proberen over te halen om over te gaan tot meer radicale gedachten en acties. Dit zou ten koste gaan van het 'beschaafde christelijke westen'. De beschaving van Europa die door de jaren heen zich had ontwikkeld tot een beschaafd continent zou worden bedreigd door de komst van islamitisch fanatisme of fundamentalisme. De Nederlandse pers was ervan overtuigd dat aan de hand van de Rushdie-affaire duidelijk werd dat de islam bestond uit grote onverdraagzame groep mensen die potentieel een gevaar voor Nederland konden vormen als hier geen tegenreactie op kwam.

¹²⁰ Trouw, 'Rushdie' mag niet uit de hand lopen' (08-03-1989) 4.

Hoofdstuk 4 integratie van moslims

IV.1 religieus onderwijs

In de jaren negentig kreeg het debat over de integratie van moslims meer aandacht de Nederlandse politiek. In de jaren negentig vond er verandering plaats in het beleid omtrent migranten dat gericht was op het individuen in plaats van groepen.¹²¹ Dit beleid was ook gericht op moslims. In Nederlandse pers kwam voor deze verandering ook aandacht. Meer vragen over de manier waarop deze groep mensen zich als individu moesten mengen in de Nederlandse samenleving na de gezinshereniging kwamen op. Moesten kinderen van de tweede generatie het recht hebben om naar een islamitische school gaan of belemmerde dit juist de integratie en wat was hiervoor de reden? In de jaren zeventig werd OETC tot stand gebracht voor kinderen van Turkse en Marokkaanse arbeidskrachten. Dit was tot stand gekomen met het idee dat de kinderen met het oog op de terugkeer niet veel hadden aan Nederlands onderwijs, maar juist bij OETC. Toen duidelijk werd dat deze kinderen permanent zouden blijven ontstond de vraag welke vorm van onderwijs geschikt zou zijn ter bevordering van de integratie in de Nederlandse samenleving.¹²² In het onderzoeksrapport *Allochtonenbeleid* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid werd in 1989 al aandacht geschonken aan deze vraag.¹²³ Daarnaast werd vaker de vraag gesteld of de culturele waarden van Turken en Marokkanen wel overeenkwamen met Nederlandse culturele waarden. In de pers is in de jaren negentig is veel geschreven over deze vraagstukken aan de hand van een aantal gebeurtenissen.

Vanaf begin 1990 kwam in de pers duidelijk naar voren dat het een optie zou zijn voor Turkse en Marokkaanse kinderen om zich te verenigen in scholen die bedoeld waren voor 'moslimkinderen'. De vraag werd gesteld of dit beter zou zijn voor de ontwikkeling en integratie van de kinderen. Sinds het begin van de deze discussie is er al enige onduidelijkheid en onenigheid ontstaan over de vraag welke eventuele voordelen religieus onderwijs kon hebben op de integratie van Turkse en Marokkaanse kinderen. Zo hadden leraren die op het moment les gaven in 'eigen cultuur en taal' hier geen belangstelling voor, omdat het behouden van eigen taal en cultuur als belangrijk werd gezien. Hier tegenover stond De Islamitische Stichting voor Nederlands Onderwijs. Deze stichting was groot voorstander van de oprichting van islamitische scholen. De belangstelling was echter volgens deze stichting niet toereikend genoeg, dus het zou een kwestie van wachten moeten zijn geweest om genoeg draagvlak te creëren onder de doelgroep zelf. Tegenover deze stichting stond Het Landelijk

¹²¹ N. Bouras, *Het land van herkomst*, 97-98.

¹²² Shadid & Van Koningsveld, *Moslims in Nederland*, 107.

¹²³ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Allochtonenbeleid* 1989, 154.

platform voor Onderwijs in eigen Taal en Cultuur. Dit platform was niet positief bleek uit de berichtgeving. Dit zou te maken hebben met de belemmering tot integratie bij de oprichting van religieus onderwijs voor moslimkinderen. Dit zou te maken hebben met de grote interesse in deze vorm van onderwijs bij traditionele gezinnen waarvan werd getwijfeld of zij interesse in integratie hadden.¹²⁴

Het islamitische onderwijs werd een onderwerp van onenigheid. Dit kwam, omdat zelfs in 'de gemeenschap' geen consensus kon worden gevonden over de vorm waarin dit onderwijs moest plaatsvinden. Daarnaast streefde 'de gemeenschap' naar integratie, maar wilde daarbij niet hun uitoefening van hun religie verliezen. Dit werd beschreven in de pers als lastig te bewerkstelligen aangezien moslims niet goed voor hun rechten zouden opkomen en te verdeeld zouden zijn. Zo zouden moslims verdeeld zijn in tientallen verschillende groepen met allemaal een andere overtuiging.¹²⁵ Uit deze berichtgeving echter duidelijk dat moslims werden omschreven als een verdeelde groep die hierdoor niet tot overeenkomsten konden komen, iets wat voorheen vaak niet werd erkend. Daarnaast wordt het duidelijk dat de pers een beeld over moslims had gecreëerd waarin zij werden afgeschilderd als zwak, onwetend en als een groep die hulpbehoevend was.

IV.2 Islamitische raad als spreekbuis

Op 3 november 1990 werd er in *Trouw* geschreven over de totstandkoming van een nieuwe islamitische raad. Deze raad moest een groot deel van de moslims in Nederland gaan vertegenwoordigen. De islamitische raad moest gaan fungeren als gespreksorgaan dat met de overheid contact moest onderhouden. Gezondheidszorg, het leger en geestelijke verzorging voor moslims moesten gespreksonderwerpen worden van de nieuwe islamitische raad. Deze onderwerpen zouden besproken worden tussen de raad en de Nederlandse overheid.¹²⁶ Voorheen waren er al verschillende 'moslimorganisaties', maar deze werden door onenigheden of andere redenen ontbonden.¹²⁷ Opvallend aan de benadering van *Trouw* is dat er werd geschreven over een raad die negentig procent van de moslims moest gaan vertegenwoordigen. Dit hield in dat moslims in Nederland nu weer wel werden beschouwd als een eenduidige groep terwijl in *Het Vrije Volk* nog geen jaar daarvoor werd geschreven over moslims in Nederland als een groep die geen consensus konden vinden over de inrichting van het islamitische onderwijs wegens grote verschillen binnen de

¹²⁴ Het vrije volk, *Islamitische scholen verdelen ook in moslim-gemeenschap de meningen* (20-01-1990) 29.

¹²⁵ Het Parool, *Moslims belemmerd in het geloof* (09-02-1990) 19.

¹²⁶ *Trouw*, *Islamitische raad op komst* (03-11-1990) 11.

¹²⁷ Schrover, 'Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing Dutch Migration History and the Enforcement of Essentialist', 351.

tientallen islamitische groepen in de Nederlandse maatschappij.¹²⁸ Uiteindelijk schreven kranten over de totstandkoming van een nieuwe islamitische raad. Wat duidelijk werd is het feit dat kranten bijna volledig elkaars informatie overnamen. Zo werd er gesproken over het belang van de organisatie als overlegorgaan.¹²⁹ Ook zou de raad ervoor moeten zorgen dat negentig procent van de moslims in Nederland vertegenwoordigd moesten worden door deze raad, maar hierbij werd over de overige tien procent van de moslims niet duidelijk hoe zij vertegenwoordigd zouden worden.¹³⁰ Waar deze overige tien procent uit bestond en waarom zij niet vertegenwoordigd werden in krantenberichten is verder niet toegelicht. Als laatste schreven de kranten dat de komst van een nieuwe raad zou helpen bij de integratie van 'alle' moslims in Nederland ongeacht de veronderstelling dat groep moslims helemaal niet zo eenduidig was.

De nieuwe islamitische raad zou op een congres over integratiemogelijkheden in Rotterdam worden gepresenteerd op 9 januari 1991. Hier werd echter geconcludeerd dat de oprichting van deze islamitische raad niet wenselijk of mogelijk was. De raad zou te veel zijn gericht op acceptatie van moslims in Nederland aan de hand van de verbreding van kennis omtrent de islam. Vanuit de politiek ontstond hierover onenigheid. Zo was de overtuiging dat pluriform onderwijs de sleutel was tot integratie. De raad zou echter te veel nadruk leggen op OETC waar destijds van af moest worden geweken. Glastra van Loon van D66 was ervan overtuigd dat integratie alleen tot stand kon komen als kinderen de Nederlandse taal leerden. OETC zou leiden tot verschillen en achterstanden, iets dat de integratie van moslims in de weg zou staan. Uit het artikel van *Trouw* kwam echter wel naar voren dat er meer consensus ontstond over de verscheidenheid van moslims in Nederland en dan het scharen van moslims onder een raad niet makkelijk zou gaan aangezien de verschillen toch te groot waren.¹³¹

IV.3 De toespraak van Frits Bolkestein

In september 1991 hield Frits Bolkestein van de VVD een toespraak in het Zwitserse Luzern tijdens de Liberale Internationale, een congres waarbij Europese liberale partijen bijeenkwamen. Tijdens zijn toespraak sprak Bolkestein over de islam als religie dat op het gebied verdraagzaamheid, vrijheid van meningsuiting en non-discriminatie er slecht voor stond. In de toespraak van Bolkestein werd een link gelegd met de islam als een religie dat als middeleeuws kon worden beschouwd en dus

¹²⁸ Het vrije volk, *Islamitische scholen verdelen ook in moslim-gemeenschap de meningen*, 29.

¹²⁹ Nederlands Dagblad, *Islamitische organisaties richten landelijke raad op* (03-11-1990) 13.

¹³⁰ Leeuwarder Courant, *Moslims richten landelijke raad op* (03-11-1990) 23.

¹³¹ *Trouw*, *Nieuwe islamitische raad blijkt nog niet mogelijk* (10-01-1991) 12.

achterhaald in vergelijking tot het westen.¹³²

Bolkestein sprak van een lange periode van Europese 'zwarte bladzijden' die uiteindelijk ten einde kwam door het rationalisme en humanisme. West-Europa zou op het een en andere moment de scheiding van kerk en staat hebben bewerkstelligd. Hierdoor zou geleidelijk de vrijheid van meningsuiting, verdraagzaamheid en non-discriminatie tot bloei zijn komen. In tegenstelling tot islamitische landen die 'vroeger' verheven waren op wetenschappelijk gebied en nu achter bleven op het westen door in een middeleeuws tijdperk te blijven hangen. De islam als religie zou volgens Bolkestein te 'innig' verweven zijn met de staat en zou daarom meer dan een geloof in god zijn vergeleken met het christendom uit het westen dat een scheiding van kerk en staat kende. Hierbij zou vrijheid van meningsuiting niet mogelijk zijn en hierbij verwees Bolkestein naar de Rushdie affaire die zich afspeelde vanaf 1989. Van verdraagzaamheid binnen de islam zou evenmin sprake zijn aangezien in Amsterdam een Turkse omroep zou hebben opgeroepen tot moord tegen degene die zich tegen de islam zou verzetten. Als laatste punt van verschil tussen het westen en 'de islamitische wereld' wees Bolkestein op non-discriminatie waarbij vrouwen binnen de islam als ondergeschikten werden behandeld. Hiervoor werd uithuwelijking als voorbeeld gegeven.¹³³ In de toespraak van Bolkestein werd een scheiding aangehaald tussen 'het verlichte' westen tegenover de islamitische wereld dat achterliep. Dit kan ook wel worden gezien als een wij (het westen) versus zij (de islamitische wereld) gedachte.

De toespraak van Bolkestein startte aan het begin van de jaren negentig een nieuwe discussie over de wijze waarop in Nederland omgegaan moest worden met een groeiende groep migranten die zich permanent vestigde. In de toespraak werd de nadruk gelegd op de fundamentele beginselen in Nederland. Iedereen in Nederland had zich, moslim of niet-moslim te houden aan de geldende leefwijze waarin scheiding van kerk en staat, vrijheid van meningsuiting en non-discriminatie de prioriteit hadden. Bolkestein eindigde de toespraak met de conclusie dat integratie van minderheden en met name moslims alleen kon worden opgelost met 'durf en creativiteit'. Hierbij mocht niet worden afgeweken van de fundamentele beginselen en enige vorm van vrijblijvendheid omtrent integratie moest worden voorkomen. Daarbij riep hij de gehele politiek op om tot een groot debat te komen over wat wenselijk was en wat niet omtrent de realisatie van een nieuw integratiebeleid.¹³⁴ Bolkestein deed diezelfde dag in *De Telegraaf* een voorspelling waarin hij aangaf dat het integratie vraagstuk een van de belangrijkste politieke onderwerpen zou gaan worden van de komende tien á twintig jaar. Dit zou te maken hebben met de toename van Marokkanen en Turken door de gezinshereniging. In 1991 zou Nederland volgens Bolkestein 320000 Turken en Marokkanen kennen,

¹³² De Volkskrant, *VVD-leider Frits Bolkestein spreekt weer over de gevaren van de islam* (14-05-1992) 15.

¹³³ F. Bolkestein, 'De integratie van minderheden' in: *Keynote speech tijdens het congres van Liberale Internationale in Luzern* (08-09-1991) 1-10 aldaar 1-4.

¹³⁴ *Ibidem*, 5-10.

dit zou rond de eeuwwisseling oplopen tot 400000. "Nog nooit heeft ons land zo'n grote landverhuizing moeten verwerken" aldus Bolkestein in *De Telegraaf*.¹³⁵

IV.4 Persberichten na Luzern

De toespraak van Bolkestein werd gepubliceerd in Open Forum van *De Volkskrant* op 12 september 1991 en leidde tot veel kritiek in de pers, maar het bracht ook een nieuwe kijk op de wijze waarop Nederland met een aanzienlijk groter wordende groep migranten moest omgaan. Enkele dagen na het plaatsvinden van de toespraak van Bolkestein in Luzern berichtte *Algemeen Dagblad* over de integratiekwestie rondom etnische minderheden. Zou zouden de uitspraken van Bolkestein rondom de integratie van etnische minderheden 'glashelder' zijn. De toename van 'islamitische buitenlanders' werd in dit artikel als problematisch omschreven. Dit zou liggen aan de toen al 'overbekende' problemen rondom deze groep. Zou zouden 'islamitische buitenlanders' zich slecht aanpassen en daarbij zou de werkloosheids- en criminaliteitscijfers rondom deze groep zorgwekkend zijn. Volgens *Algemeen Dagblad* konden deze ontwikkelingen leiden tot spanningen in de samenleving.¹³⁶ Opvallend is dat ook in de jaren negentig nog erg de nadruk wordt gelegd op moslims in Nederland als een uniforme groep met eenduidige kenmerken. Iets waarover decennia lang geen duidelijkheid over werd verschaft in de Nederlandse pers. Enig gemaakt onderscheid tussen moslims in de krantenartikelen was niet zichtbaar.

Vrijwel kort hierna publiceerde *NRC Handelsblad* een artikel waarin werd geschreven dat het begrip 'etnische minderheid' wat centraal stond in Bolkesteins toespraak voor te veel stigma zou zorgen. Zo zou etnische minderheid het wij-zij denken versterken. Bolkestein zou met zijn toespraak hebben ingespeeld op de angst van de Nederlandse bevolking. Het probleem was echter groter. Zo zou de term etnische minderheden ervoor zorgen dat een grote groep geproblematiseerd zouden worden als "anders". Er werd geschreven over het zoeken naar een vijand op eigen bodem, wat voorheen al gebeurd was met communisten. Niet alleen politici zouden het problematiseren van etnische minderheden overnemen, ook minderheden zouden dit onbewust gaan doen.¹³⁷ Zou zouden mensen die behoorden tot deze 'minderhedengroep' zichzelf als anders gaan bestempelen en dit ook kapitaliseren, wat weer zichtbaar werd in minderhedenbedrijven gerund door 'minderheden'. Dit is iets wat tevens in 1989 uit het *Allochtonenbeleid* rapport van de WRR ook werd beschreven.¹³⁸ Uit dit artikel blijkt dat de naast het idee van een mislukkende integrerende minderheid er ook het idee

¹³⁵ De Telegraaf, *VVD-leider Bolkestein over zijn omstreden uitlatingen: "Politiek behandelt buitenlanders te veel als taboe"* (12-09-1991) 5.

¹³⁶ *Algemeen Dagblad*, *Bolkestein valt heilig huisje aan* (13-09-1991) 3.

¹³⁷ *NRC Handelsblad*, *Begrip 'etnische minderheid' te veel stigma*, 7.

¹³⁸ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Allochtonenbeleid* (Den Haag 1989) 118.

aanwezig was dat de benadering van deze zo gehete minderheden niet juist was. Door mensen als minderheden te gaan bestempelen gaan zij zich ook zo voelen en dus gedragen wat de gewilde integratie juist in de weg kon gaan staan.¹³⁹

Dat op de toespraak van Bolkestein in Luzern veel kritiek kwam werd duidelijk naar mate dagen het debat zich in de pers vorderde. In *De Volkskrant* werd gepleit om moslims te laten integreren in de Nederlandse samenleving religieuze uitoefening niet beperkt moest worden, maar juist verbreed. Zo zouden bepaalde gebruiken die voor Nederlanders onbekend waren hooguit leiden tot irritatie, maar tot maatschappelijke botsingen zoals Bolkestein beredeneerde zou het niet komen.¹⁴⁰ Daarnaast zou Bolkestein hebben bepleit dat gedragingen door moslims die botsten met de fundamentele waarden van Nederland moesten ingeperkt. Dit was echter al beschreven in de Minderhedennota die dateerde uit 1983. Hierdoor week Bolkestein nauwelijks af van de destijds bestaande gedachte omtrent de integratie van minderheden.¹⁴¹ Ook zou de benadering van Bolkestein jegens moslims in Nederland niet volledig op zijn plaats zijn geweest aangezien bepaald gedrag zoals het onthouden van kinderen tot onderwijs, met name gericht op jonge meisjes ook onder de autochtone bevolking plaatsvond. Niet alleen moslims zouden zich dus moeten aanpassen, maar ook niet-moslims.¹⁴² Naast herhaalde retoriek werd Bolkestein in de uitgave van *De Volkskrant* een dag erna verweten dat hij het westen boven de rest van de wereld schaarde ondanks de instandhouding van wereldwijde ongelijkheden door het westen, maar ook op landelijk niveau ten gevolge van de westerse leefwijze die hij superieur schaarde boven alle leefwijzen. Als moslims zo slecht zouden zijn en het westen zo goed en beschaafd, waarom zou het westen dan de mensheid en natuur beroven van grondstoffen en goederen?¹⁴³

IV.5 Integratie in de pers na Bolkestein

IV.5.1 vervolg islamitisch onderwijs

Na de toespraak van Bolkestein in Luzern kwam er meer aandacht voor de integratie van etnische minderheden. In de politiek kwamen steeds meer vragen over de wijze waarop moslims en vooral de jongeren zich konden integreren waardoor zij zich beter in de Nederlandse samenleving zouden positioneren. De nadruk werd grotendeels gelegd op het onderwijs. Door religieus onderwijs aan te bieden zouden islamitische kinderen niet integreren. De VVD zou volgens *NRC Handelsblad* Geschokt

¹³⁹ NRC Handelsblad, *Begrip 'etnische minderheid' te veel stigma* (13-09-1991) 7.

¹⁴⁰ De Volkskrant, *Voor integratie moeten moslims juist meer ruimte krijgen* (14-09-1991) 16.

¹⁴¹ Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1993-1994, 23684, nr. 2, 10-11.

¹⁴² De Volkskrant, *Voor integratie moeten moslims juist meer ruimte krijgen*, 16.

¹⁴³ De Volkskrant, *„Betoog” van Bolkestein is heerlijke ongenueanceerd* (14-09-1991) 19.

zijn door de groei van islamitische scholen. Daarbij kwam bij de VVD ook de vraag naar voren hoe het ervoor stond met de zogenoemde 'islamitische zuil'.¹⁴⁴ Volgens de VVD nam het aantal islamitische scholen met tempo toe. Het aantal Nederlandse leerlingen op een islamitische school zouden namelijk op een hand te tellen zijn. Dit zou het integratieproces in de weg staan. Een verbod waar de VVD naar suggereerde zag het CDA echter niet zitten.¹⁴⁵ Als reactie op het standpunt van de VVD verscheen in *NRC Handelsblad* een dag later een artikel waarin werd uitgelegd dat islamitisch onderwijs niet veel zou afwijken van het reguliere Nederlandse basisonderwijs en dus helemaal niet zo slecht was als door de VVD werd gezegd. Op de godsdienstlessen met nadruk op de islam na zouden de islamitische scholen hetzelfde lesmateriaal aanbieden als reguliere Nederlandse scholen, waardoor er geen sprake kon zijn van gevaarbrenging van het integratieproces. Wel zouden jongens en meisjes apart in de klaslokalen zitten en daarnaast zou de zwemles ook gescheiden plaatsvinden.¹⁴⁶

Vanuit uit reformatorische hoek werd in de pers veel minder positief geschreven over de toename van islamitisch onderwijs. Waar voorheen kinderen van moslims in Nederland naar rooms-katholieke, protestantse of zelf openbare scholen gingen was dat sinds de oprichting van de eerste islamitische school in 1988 minder het geval. Islamitische scholen zouden in sterk tempo toenemen en het einde zou volgens *Nederlands dagblad* nog niet in zicht zijn. In het artikel werd geschreven namens 'wij', de gereformeerden. Zo zouden gereformeerden bedenkingen voelen bij het 'nestelen' van de islam in de vanouds 'christelijke en eens door de Reformatie gestempelde samenleving'. In de hedendaagse politiek van de 21ste eeuw wordt deze vorm van verdediging van de 'Nederlandse samenleving' ook nog gebruikt door de samenleving aan te duiden als 'judeo-christelijke' of 'joods-christelijk-humanistische' samenleving die wordt bedreigd door de islam. Wilde het islamitisch onderwijs slagen bij de integratie van moslimkinderen, dan hing dat af van de wijze waarop het werd gebracht. Met de rug naar de Nederlandse samenleving toe wat de integratie niet ten goede zou komen of met het gezicht naar de samenleving wat wel een gewenst effect moest opleveren. Hoe dit moest worden bewerkstelligd werd in de reformatorische pers van *Nederlands dagblad* echter niet nader uiteengezet.¹⁴⁷

Rechtsgeleerde H.J.L.M van de Luytgaarden pleitte in *NRC Handelsblad*, als reactie op de integratiediscussie omtrent moslimkinderen dat aanpassing aan de Nederlandse cultuur door middel van speciaal onderwijs wel bewerkstelligd kon worden. In eerste instantie was volgens Van de Luytgaarden het tegengaan van islamitisch onderwijs niet wenselijk en tevens in strijd met Grondwet artikel 23 lid 2. Van de Luytgaarden was het er niet mee eens met de opvatting dat islamitisch

¹⁴⁴ NRC Handelsblad, *VVD 'geschokt' door groei van islamitische basisscholen* (13-01-1991) 3.

¹⁴⁵ Het Parool, *VVD wil eind aan opmars islamscholen* (13-01-1992) 3.

¹⁴⁶ NRC Handelsblad, *Islam-scholen zijn vrijwel gelijk aan andere scholen* (14-01-1992) 4

¹⁴⁷ Nederlands dagblad, *Onderwijs: explosieve groei aantal islamitische scholen* (14-01-1992). 1.

onderwijs kinderen zou isoleren en dus beperkte in hun integratie. Volgens Van de Luytgaarden moest dan ook christelijk onderwijs weer ter discussie worden gesteld en dat zou iets zijn wat de partijen die meende dat islamitisch onderwijs integratie zou blokkeren ook niet moesten willen aangezien dit een strijd uit het verleden was. Door kinderen juist vertrouwen te bieden in het onderwijs was Van de Luytgaarden ervan overtuigd dat kinderen zich meer thuis zouden voelen in Nederland en zich hierdoor sneller zouden laten opnemen in de samenleving dan als zij zich op school niet thuis zouden voelen. Daarnaast was volgens Van de Luytgaarden een duidelijk teken van integratie onder 'buitenlanders' zichtbaar aangezien moslims zelf scholen hadden opgericht. Iets wat een groep, betrokken met de samenleving volgens hem moest doen om te integreren.¹⁴⁸ Kees Versteegh, Nederlands arabist en taalkundige sloot zich bij Van de Luytgaarden aan in *NRC Handelsblad* door aan te geven dat islamitisch onderwijs waarschijnlijk te kort in Nederland gegeven werd om aan te tonen dat het 'allochtone' kinderen kon opleiden voor mavo, havo of vwo. Volgens Versteegh moest het duidelijk worden dat het aantal groeiende islamitische scholen een teken was dat het Nederlandse onderwijs tekortschoot bij de wensen en acceptatie van de betreffende groep.¹⁴⁹

In *NRC Handelsblad* werd ook een zwakke sociaaleconomische positie beschreven als een obstakel voor de integratie. Deze verzwakte sociaaleconomische positie zou tot stand zijn gekomen door de toegenomen werkloosheid onder migranten, waaronder dus ook moslims. Het onderwijs van vele migranten zou niet aansluiten bij de toenmalige economische situatie waardoor veel van hen zonder werk kwamen te zitten. Wegens het gebrek aan islamitische leerkrachten zouden moslims een achterstand hebben opgebouwd waardoor een scheefgroei zou zijn ontstaan. Daarnaast moest religieus onderwijs worden aangevuld met lessen over islam waardoor ook moslims in Nederland zich meer betrokken zouden voelen bij de Nederlandse samenleving en hierdoor sneller over zouden gaan tot integratie wegens het gevoel van acceptatie in de Nederlandse maatschappij.¹⁵⁰

¹⁴⁸ NRC Handelsblad, *Aanpassing door speciaal onderwijs* (22-01-1992) 9.

¹⁴⁹ NRC Handelsblad, *Allochtonen maken zelf wel uit of ze een zuil willen* (03-02-1992) 8.

¹⁵⁰ NRC Handelsblad, *Hoogleraar: veel obstakels bij integratie moslims* (17-04-1992) 6.

Hoofdstuk 5 hoofddoeken in de pers

Met de komst van buitenlandse arbeidskrachten in Nederland in de jaren zestig en zeventig werd de hoofddoek zichtbaar in de Nederlandse samenleving. In Europa werd de hoofddoek niet gezien als een regulier kledingstuk, maar als een kledingstuk dat gelijk stond aan de achter gesteldheid en discriminatie van vrouwen. Een hoofddoek zou ervoor zorgen dat vrouwen geïsoleerd zouden raken uit de maatschappij en hierdoor werden in Europese landen verboden opgelegd tot het dragen van een hoofddoek. Iets wat isolatie volgens tegenstanders juist in de hand zou werken.¹⁵¹ In Frankrijk en België zorgde het weren van meisjes die een hoofddoek droegen op school tot veel commotie. De discussie ontstond over de vraag of een hoofddoek daadwerkelijk leidde tot onderdrukking van de vrouw en of het verbieden ervan niet ervoor zorgde dat deze vrouwen juist geïsoleerd zouden raken. In Nederland speelde de discussie omtrent het dragen van hoofddoeken zich in het begin van de jaren negentig ook. Aan de hand van de Franse en Belgische situatie zal in dit hoofdstuk uiteen worden gezet hoe de Nederlandse pers reageerde op de internationale situatie en de hoofddoekdiscussie die zich vlak daarna voltrok in Nederland.

V.1 De Franse hoofddoekrel

In 1989 werden drie meisjes na de zomervakantie de toegang geweigerd tot hun school in Frankrijk. De school was van mening dat religieuze uitingen zouden botsen met het seculiere karakter dat in de Franse Republiek heerste. Hierbij werden religieuze activiteiten als ongewenst beschouwd en zelfs verboden. De actie van de school werkte echter tegenovergesteld. In plaats van dat de meisjes na de weigering zonder hoofddoek naar school gingen ontstonden er protesten in Frankrijk. De ouders van de meisjes hadden met de school een compromis gesloten dat zij in de gangen met hoofddoek mochten lopen, maar dat zij in de klaslokalen de hoofddoek af moesten doen. Toen de meisjes enkele dagen weer in de klas verschenen met hoofddoek ontstond er in de Franse pers het beeld dat vanuit islamitisch gedachtegoed vrouwen onderdrukt zouden worden wegens het verplicht dragen van een hoofddoek. In verschillende Franse scholen gingen scholieren uit protest in de klas zitten met een hoofddoek op en kwamen er protesten van moslims in Parijs.¹⁵²

Over de situatie in Frankrijk werd door de Nederlandse pers destijds gepubliceerd. Vrijwel iedere bestaande krant had hier een artikel over geschreven. In *NRC Handelsblad* werd over deze

¹⁵¹ C. van den Bremen, 'A Modern Interpretation of the headscarf' in: ISIM Newsletter 4/99 (Leiden 1999) 7.

¹⁵² Trouw, *Frankrijk twist over hoofddoek* (23-10-1989) 5.

situatie geschreven als ‘een opwinding’ over het recht hebben tot het dragen van een hoofddoek. De gehele kwestie van het weigeren van meisjes op scholen die een hoofddoek droegen lag aan de auteur aan het feit dat Frankrijk een traditie had van religieuze onverdraagzaamheid en dus ook tegenover de islam. Fransen zouden met verafschuwing kijken naar het opkomend fundamentalisme wat in Iran groter werd. Fransen zouden wegens de angst voor de groei van het fundamentalisme alle moslims het recht van het dragen van een hoofddoek hebben ontzegd.¹⁵³

In *De Volkskrant* werd over de protesten tegen het boerkaverbod verslag vanuit Frankrijk gedaan door Philip Freriks. Zo werden de moslims die een hoofddoek droegen beschreven als ‘traditioneel gekleed’ of ‘ouderwets’. Het toeterende verkeer en het groot aantal aanwezige politieagenten moest wijzen op de afwijzing en angst die Frankrijk zou hebben voor de islam. Vanwege de groeiende protesten tegen het hoofddoekverbod was Freriks ervan overtuigd dat het lekendom 200 jaar na het plaatsvinden van de Franse Revolutie er niet was geslaagd was om alle godsdiensten te herbergen in Frankrijk. Er zou zelfs sprake zijn van achteruitgang.¹⁵⁴

In *Het vrije volk* werd ook over de situatie geschreven, al werd in dit artikel ook een kritische noot toegevoegd door Martijn de Roode. Een ‘chador’, een hoofddoek zou even belangrijk zijn voor een moslims als een keppeltje voor een jood, of een kruisje voor om de nek voor een katholiek. Moslims zouden daarentegen wél in het ‘verdomhoekje’ geplaatst worden. Dit had te maken met de Khomeiny-periode in Iran en het daarmee groeiende fundamentalisme. Het fundamentalisme werd omschreven als een bedreigende factor voor de wereldpolitiek. De Islam zou daarbij vanaf haar ontstaan al zeer agressief zijn. Ook in 1989 zou het geloof van de islam met vuur en het zwaard worden verspreid. Dit werd vergeleken met een donkere bladzijde uit de geschiedenis van het christendom al had het christendom honderden jaren geleden afstand van gedaan. De bevolking in het westen beseftte te weinig dat christenen in de geschiedenis ook agressors waren en hierdoor een ‘islamangst’ hadden gecreëerd, al was de ‘opmars’ van de ‘oer-islam’ in Iran en de rest van de wereld niet iets goeds. De reden voor de groeiende angst voor de islam had te maken met deels onwetendheid, maar ook met de groei van het fundamentalisme overzee wat Europa ook eventueel kon bereiken.¹⁵⁵ In diezelfde uitgave van *Het vrije volk* schreef Martijn de Roode een aanvullend opiniestuk over hoofddoeken. Zo zou verdraagzaamheid boven alles gaan, maar dit moest volgens hem niet betekenen dat alles mooi gevonden moest worden, ook een hoofddoek dus niet. In de multiculturele samenleving zou samenleven van mensen met verschillende achtergronden en religies de prioriteit hebben. Door de fundamentalistische islam zouden moslims tot het proces van integratie worden belemmert of uitgesloten. Daarnaast moest het even goed mogelijk zijn om kritiek

¹⁵³ NRC Handelsblad, *Opwinding in Frankrijk over rechts op moslim-hoofddoek* (23-10-1989) 1.

¹⁵⁴ De Volkskrant, *Franse moslims vechten voor hoofddoek* (23-10-1989) 5.

¹⁵⁵ Het vrije volk, *Hoofddoekjes* (26-10-1989) 5.

te uiten tegen religieuze uitingen van bijvoorbeeld een hoofddoek zoals dat bij katholieken ook mogelijk was bij het dragen van een kruisje om de nek.¹⁵⁶

V.1.1 België na Frankrijk ook aan hoofddoekrel onderhevig

De discussie omtrent het wel of niet dragen van hoofddoeken voor meisjes in het openbaar onderwijs was binnen een korte periode ook ontstaan in België. In de Brusselse gemeente Molenbeek en in de stad Gent werd een verbod op het dragen van een hoofddoek overwogen. In het artikel van *Algemeen Dagblad* werd over deze gebeurtenis als eerste geschreven, al werd hier gesproken de hoofddoek als ‘accessoire’ van conservatieve moslims in plaats van religieus kledingstuk. De overweging om over te gaan op een verbod kwam tot stand in Molenbeek nadat een aantal Marokkaanse meisjes een compromis ‘aan hun laars laptten’. In dit compromis was afgesproken dat meisjes een hoofddoek mochten dragen als zij les zouden krijgen van een mannelijke docent. Dit was afgesproken, omdat de mannelijke docent de meisjes anders vijftig minuten kon ‘bekijken’. De meisjes bleven echter de hoofddoeken dragen op het moment dat zij zich bevonden in de school en daarom werd een verbod op het dragen van een hoofddoek overwogen. Deze situatie leidde tevens ook tot ophef en in Brussel zouden moslim-fundamentalisten (4000 in totaal) hebben gedreigd om actie te voeren tegen ‘een door racisme ingegeven hoofddoek-verbod’. De kop van het artikel klopte echter niet. Dit had te maken met het feit dat er werd overwogen een verbod tot stand te laten komen. Het verbod was er niet ten tijde van het publiceren van het artikel, al kopte *Algemeen Dagblad* dat er een verbod tot stand was gekomen, wat onjuist bleek te zijn.¹⁵⁷ Temmerman, de burgemeester van Gent was ervan overtuigd dat hoofddoeken niet zorgde voor gelijkheid, daarnaast zou het apartheid en belemmering van de integratie tot stand brengen.¹⁵⁸ Dit viel echter te betwijfelen aangezien het van begin af aan weigeren van kinderen eerder zal leiden tot apartheid en beperking tot integratie aangezien deze kinderen zich dan op andere scholen gescheiden van de maatschappij moesten worden onderwezen waardoor de afstand tot de maatschappij groter werd.

In *Leeuwarder courant* werd echter niet gesproken over een hoofddoekenrel of hoofddoekenprobleem, maar over een migrantenprobleem. Waar eerste duizenden migranten de straat op gingen in Frankrijk dreigden nu ook duizenden migranten in België de straat op te gaan om hun afkeer tegenover het eventuele hoofddoekverbod kenbaar te maken. Het hoofddoekenprobleem in België zou het gevolg zijn geweest van het groeiende migrantenprobleem.

¹⁵⁶ Het vrije volk, *Een hoofddoekje als steen des aanstoots* (26-10-1989) 9.

¹⁵⁷ Algemeen Dagblad, *Brussel en Gent verbieden dragen van hoofddoeken in klas* (03-11-1989). 15.

¹⁵⁸ Trouw, *Ook in België opwindig over hoofddoek op school* (03-11-1989) 1.

Het extreemrechtse Vlaams Blok zou daar weer gebruik van hebben gemaakt door mensen angst aan te jagen. Eén vierde van de inwoners van Brussel was 'buitenlander' waardoor snel het gevoel kon worden gecreëerd door extreemrechtse partijen dat Belgen zich niet meer thuis zouden voelen in hun 'eigen wijken', 'eigen stad' of zelfs 'eigen land'. Het problematiseren van de hoofddoek door extreemrechts zou de afstand alleen nog maar erger maken.¹⁵⁹

VI.1.2 Franse 'strijd' neemt toe

De hoofddoekverboden in Frankrijk en België zorgde in beide landen voor veel ophef. In Frankrijk en in België ontstond protest. De focus in de Nederlandse pers omtrent het hoofddoekenprobleem verplaatste zich kort naar België toen in Molenbeek en Gent werd gedreigd met een hoofddoekverbod op scholen. Vrijwel kort hierna verplaatste de discussie en daarmee ook de focus van de Nederlandse pers zich weer op Frankrijk. In Frankrijk was de discussie nog niet afgelopen nadat het verbod door de scholen niet werd opgeheven. De 'strijd' in Frankrijk was na de herfstvakantie dus nog in volle ontwikkeling. De 'strijd' zou zelfs zijn verscherpt na de herfstvakantie. Drie meisjes van een middelbare school in Creil, een plaats ten noorden van Parijs zouden door hun docenten toegang tot de lessen zijn ontzegt wegens het dragen van een hoofddoek. De meningen raakten verdeeld aangezien er in Frankrijk een grotere groep ontstond die ervan overtuigd was dat het dragen van hoofddoeken de vrijheid van de meisjes zou inperken tegenover een groep die voorstander was van het uit eigen keus dragen van hoofddoeken met als argument dat hiermee werd voorkomen dat meisjes zouden worden uitgesloten uit de maatschappij.¹⁶⁰

In *De Volkskrant* werd gewaarschuwd voor eventuele Franse toestanden in Nederland die minst wenselijk zouden zijn. Het weigeren van mensen op basis van een religieuze uitingen waaronder een hoofddoek zou uiteindelijk voor meer problemen gaan zorgen. Zo zou het verbod op hoofddoeken het proces van zelfontplooiing voor jonge moslims in Nederland belemmeren. Dit zou kunnen leiden tot jeugdwerkloosheid. Wanneer een omgeving vijandig zou staan tegenover religieuze uitingen dan zouden identiteitsproblemen bij religieuze groepen, in dit geval moslims kunnen ontstaan. Dit kon weer tot terugtrekking uit de samenleving leiden, wat uiteindelijk vijandigheid naar de buitenwereld teweeg kon brengen. Fundamentalistische islam, waarvoor de angst meermalig in de pers werd beschreven vanwege de situatie in Iran zou door het verbod op hoofddoeken juist in de hand worden gewerkt met het uitsluiten van een aanzienlijk groter wordende groep moslims in de Nederlandse maatschappij. Een situatie waarin mensen tegenover elkaar kwamen te staan zoals in België en Frankrijk was dan ook op zijn minst wenselijk en moest te

¹⁵⁹ Leeuwarder courant, *België worstelt met migrantenprobleem* (04-11-1989) 4.

¹⁶⁰ De Volkskrant, *Franse school blijft moslimmeisjes met hoofddoek weigeren* (07-11-1989) 4.

allen tijde voorkomen worden door een verbod op hoofddoeken als onwenselijk te beschouwen en niet tot stand te laten komen.¹⁶¹

VI.2 hoofddoeken opinie in Nederland

In Frankrijk en België kreeg de hoofddoek als religieuze uiting veel aandacht en ook in de Nederlandse pers leidde dit de publicatie van een aantal artikelen. Aangezien de Nederlandse pers veel publiceerde over de hoofddoekproblemen in Frankrijk en België kon het bijna niet anders dat ook in Nederland de vraag zou gaan ontstaan hoe er moest worden omgegaan met hoofddoeken in het onderwijs. Het verschil met Frankrijk en Nederland was echter dat Nederland speciaal onderwijs kent en dus scholen met een religieus fundament bestaan, terwijl het in de Franse grondwet is verboden om enige overtuiging van religie of politiek te laten doorschemeren in het onderwijs. In Nederland werd er vanwege de oproer in Frankrijk en België gekeken hoeveel kinderen op scholen daadwerkelijk een hoofddoek droegen. In *Het Parool* verscheen vlak na het plaatsvinden van de discussie in Frankrijk en België een artikel waarin dit werd uitgezocht. In dit artikel kwam naar voren dat scholen in Nederland voorzichtig reageerde. In het artikel in *Het Parool* spraken enkele directeuren van scholen waarbij de helft of meer dan de helft kinderen bevatte met 'allochtone' of 'buitenlandse afkomst'. Hieruit bleek dat directeuren in beginsel nog de discussie aan wilde gaan met de ouders aan de hand van de internationale gebeurtenissen. Dit werd echter afgedaan als 'een gevecht tegen de bierkaai'. Dit had te maken dat ouders van de kinderen hadden opgemerkt dat het islamitische geloof de hoofddoeken eiste. Anderen scholen hadden na het plaatsvinden van de gebeurtenissen in Frankrijk en België te maken met een kleine leegloop wegens de komst van een nieuwe islamitische school in de buurt die meisjes hoofddoeken zonder enige problemen toelieten. In het artikel kwam duidelijk naar voren dat in Nederland langzamerhand de discussie ontstond waarin werd afgevraagd of de invloed van islam als religie op het onderwijs wenselijk was. Het artikel werd afgesloten met de vraag of de hoofddoek daadwerkelijk een vrijwillig gedragen kledingstuk was of iets wat werd geforceerd door conservatieve islamitische ouders. De situatie in Frankrijk en België kon wel degelijk als een begin worden beschouwd voor de discussie over wenselijkheid van hoofddoeken in het Nederlandse onderwijs.¹⁶²

In de jaren tachtig vond er in Nederland ook een soortgelijk hoofddoekprobleem plaats binnen het Nederlandse onderwijs. Hierbij weigerde een school in Alphen aan den Rijn om Marokkaanse meisjes in de les toe te laten als zij een hoofddoek droegen. Dit verbod kwam tot stand vanwege de overtuiging dat het dragen van een hoofddoek opgelegd was door de ouders aan de

¹⁶¹ De Volkskrant, *Kritiek op hoofddoekjes vorm van dubbel moraal* (11-11-1989) 21.

¹⁶² Het Parool, *Geen heilige oorlog om hoofddoeken* (18-11-1989) 3.

meisjes.¹⁶³ Het schoolhoofd vroeg destijds hoogleraar Brugman van uit Leiden om in advies te voorzien. Brugman, een Islamoloog was van mening dat in de koran of de bijbel nergens te vinden was dat een hoofddoek nodig was. Op basis van deze constatering had de school ervoor gekozen om hoofddoeken te weren uit het gebouw.¹⁶⁴ In Nederland was de discussie over de hoofddoeken in het onderwijs in de jaren tachtig op korte termijn weer tot een halt gebracht toen het Ministerie van Onderwijs zich met de discussie ging inmengen. Een dergelijk verbod zou strijdig zijn met de indeling van de toenmalige samenleving, aldus Minister van Onderwijs, drs. W. Deetman van het CDA.¹⁶⁵

Het onderwerp hoofddoeken in Nederland werd meegenomen in een grotere discussie, namelijk de discussie over integratie van moslims. In maart 1992 publiceerde Frits Bolkestein een artikel waarin hij pleitte voor het niet tolerant moeten handelen jegens intolerantie. In dit artikel beschreef Bolkestein dat de vrijheid van godsdienst in Nederland een belangrijk recht was, maar dat hij bij het dragen van hoofddoeken twijfelde over de vrijwilligheid hiervan. Volgens Bolkestein zou de hoofddoek staan voor meer dan alleen maar 'het bedekken van het haar'.¹⁶⁶ In de Nederlandse pers werd ook veelvuldig de vergelijking gemaakt met islamitische landen waar de hoofddoek juist verboden was, omdat dit de vrijheid van vrouwen zou inperken. Turkije werd als land veelvuldig aangehaald waar vrouwen betere posities zouden bekleden dan Nederlandse vrouwen, maar hierbij zij verboden waren om in die posities hoofddoeken te dragen.¹⁶⁷

Turkse Nederlanders die zich uitspraken tegen het dragen van een hoofddoek werden in nieuwsartikelen neergezet als goed geïntegreerd en werden aan het woord gebracht in de pers. Een voorbeeld hiervan was Ismael Çelik. Hij was destijds directeur van een visverwerkingsbedrijf in Urk. In de pers werd Çelik neergezet als een voorbeeld van geslaagde integratie, omdat hij zich snel had opgewerkt binnen de hiërarchie van zijn sector. Daarnaast werd veel nadruk gelegd op de manier waarop hij sprak over de Islam in Nederland. Çelik sprak zich in het artikel uit tegen het dragen van hoofddoeken voor islamitische vrouwen. Hij was van mening dat het dragen van hoofddoeken in Turkije alleen nog gebeurde in de armste gebieden en dat in welvarende gebieden de hoofddoek allang in de vergetelheid was geraakt. Volgens Çelik was integratie een voorwaarde tot succes in Nederland en dat zou niet gepaard gaan met het dragen van een hoofddoek. Het dragen van een hoofddoek zou vrouwen isoleren en daarmee hun kansen in de maatschappij verkleinen.¹⁶⁸

Het verdere verloop in de jaren negentig omtrent hoofddoeken in de Nederlandse samenleving ging vooral over de acceptatie van de hoofddoek door Nederlanders en de invloed van

¹⁶³ W.A.R. Shadid & P.S. van Koningsveld, *Discussies over de islam in Nederland vooroordelen onbegrip en paternalisme* (Utrecht 1990) 108.

¹⁶⁴ Het Parool, *Marokkaanse ouders boos hoofddoek mag niet in de klas* (07-02-1985) 12.

¹⁶⁵ De Telegraaf, *Hoofddoeken voor Islamitische meisjes niet langer taboe* (12-04-1985) 7.

¹⁶⁶ NRC Handelsblad, *Niet tolerant zijn tegenover intoleranten* (30-03-1992) 8.

¹⁶⁷ Het Parool, *BovenIJ vooral bij migranten populair* (17-04-1992) 9.

¹⁶⁸ Trouw, *Turk in Urk maakt vijf ton scholfilet per week* (03-07-1992) 2.

het dragen van een hoofddoek op de integratie. In *Algemeen Dagblad* werd in september 1994 gesproken over de hoofddoek als onderwerp dat telkens zal terugkeren op de maatschappelijke agenda. Het debat omtrent hoofddoeken zou verder gaan dan alleen over een 'stukje textiel'. De verwachting was dat de hoofddoek een onderwerp zou gaan spelen in het algehele godsdienstvrijheidsdebat en integratiedebat. In het artikel van *Algemeen Dagblad* werd geschreven dat een hoofddoek niet alleen moest worden gezien als het alleenrecht voor fundamentalistische vijanden van vrouwen, maar als religieuze uiting. Door het dragen van de hoofddoek moesten vrouwen niet worden uitgesloten van onderwijs of de maatschappij in zijn geheel. Het verbieden van hoofddoeken zou overigens niet helpen aangezien dit zou gaan leiden tot isolement van de vrouw of een afwerende houding jegens de Nederlandse maatschappij door deze vrouwen. Wel werd weer benadrukt dat in de landen van herkomst, Turkije en Marokko hoofddoeken nauwelijks werden gedragen. Een aanbeveling werd gedaan om de zenders TRT en MBC aan de satelliet toe te voegen zodat moslims konden zien dat het dragen van een hoofddoek niet noodzakelijk was om een goede moslim te zijn. Tegenstrijdigheden in de pers waren constant aanwezig aangezien er werd gepleit voor gelijkheid van het individu. Vrouwen met of zonder hoofddoeken diende dezelfde rechten te hebben, maar meestal werd in de pers uiteindelijk benadrukt dat een hoofddoek in Nederland niet nodig hoefde te zijn en zelfs ongewenst was. Dit werd meestal verklaard aan de hand van een vergelijking met Turkije of Marokko waar succesvolle vrouwen ook geen hoofddoek droegen, waardoor het in Nederland uiteindelijk ook als ongewenst werd beschreven in de pers.¹⁶⁹

In reformatorisch dagblad *Nederlands dagblad* werd ook naar voren gebracht hoe er vanuit reformatorisch kring werd gedacht over de toelating van hoofddoeken binnen het onderwijs en de maatschappij. Het weigeren van islamitische kinderen met een hoofddoek werd in *Nederlands dagblad* beschreven als ongewenst aangezien in Nederland de vrijheid van godsdienst als groot goed moest worden gezien. Daarnaast vond de auteur van het artikel dat mensen in Nederland zich niet druk moesten maken over een hoofddoek aangezien de meeste vrouwen in Turkije en Marokko op de televisie het ook niet droegen, waardoor de kans klein werd geacht dat dit in Nederland wel het geval zou gaan worden. De reden dat een hoofddoek in de Nederlandse maatschappij als ongewenst werd gezien kon mede door de auteur verklaard worden vanwege de associatie met moslimfundamentalisme. De auteur vroeg zich af waarom de afkeer voor een keppeltje niet zou zijn, maar voor een hoofddoek wel? Dit zou te maken hebben met het feit dat het jodendom niet als bedreiging werd gezien en de islam wel. Deze bedreiging had te maken met de internationale ontwikkelingen die zich voordeden in de jaren zeventig en tachtig. Hierbij kon worden gedacht aan de Iraanse Revolutie en de Rushdie-affaire waarbij het idee was ontstaan dat de islam de westerse

¹⁶⁹ Algemeen Dagblad, *Het hoofddoekje is meer dan een stukje textiel* (14-09-1994) 9.

samenleving trachtte te bedreigen.¹⁷⁰

De eerste helft van de jaren negentig werd afgesloten met een artikel van Frits van Veen waarin hij pleitte dat hoofddoeken op geen enkele wijze vergelijkbaar waren met vrijgevochtenheid. Frits van Veen was destijds werkzaam als Midden-Oosten en Noord-Afrika deskundige bij De Volkskrant. In tegenstelling tot de vrijheid om minirokjes te dragen waarvoor in de jaren zestig was gestreden, was met een hoofddoek geen overeenkomst te vinden volgens Van Veen. Frits van Veen haalde in zijn bijdrage in *De Volkskrant* uit naar de islam en het dragen van een hoofddoek. Hierin schreef hij dat hij als kind ook op zondag naar de kerk ging, maar zonder echt door te hebben waarom hij hierheen ging. Bij moslims meisjes moest dit volgens Frits van Veen hetzelfde zijn met het dragen van een hoofddoek. Alleen op het onderontwikkelde platteland zouden vrouwen nog een hoofddoek dragen. Aangezien een merendeel van de migranten in Nederland van het platteland in Turkije en Marokko afkomstig was, was het volgens Frits van Veen niet vreemd dat in Nederland een toename zichtbaar was in het aantal gedragen hoofddoeken.¹⁷¹ Het dragen van een hoofddoek zou worden opgelegd op jonge leeftijd zodat meisje niet beter zouden weten als zij ouder werden. Een hoofddoek zou onderdrukking zijn van de vrouw volgens Frits van Veen en als in Nederland de hoofddoek zou worden toegestaan in het onderwijs dan zou er meegewerkt worden aan de onderdrukking van diezelfde meisjes.¹⁷²

¹⁷⁰ Nederlands dagblad, *Hoofddoek is nu eenmaal geen keppel* (15-09-1994) 7.

¹⁷¹ De Volkskrant, *Waarom mag een minirokje wel en hoofddoekjes niet?* (30-11-1994) 13.

¹⁷² De Volkskrant, *Hoofddoekjes symboliseren de onderdrukking van vrouwen* (03-12-1994) 17.

Conclusie

In deze scriptie is onderzoek gedaan naar de beeldvorming omtrent moslims door de Nederlandse pers in de periode van 1989 tot en met 1994. De hoofdvraag die in dit onderzoek is beantwoord is: In hoeverre heeft de Nederlandse pers een negatief beeld gevormd over moslims aan de hand van buiten- en binnenlandse gebeurtenissen in de periode 1989 tot en met 1994? De vraag die in dit onderzoek centraal stond is beantwoord aan de hand van een krantenanalyse die is uitgevoerd over verschillende onderwerpen die zich afspeelde in het begin van de jaren negentig. Een aanloop voor het beantwoorden van de hoofdvraag was nodig om de schrijfwijze van de Nederlandse pers in de jaren negentig beter te begrijpen. Hierom is de keuze gemaakt om de Iraanse Revolutie uit 1979 als startpunt te nemen van de krantenanalyse. Door de Iraanse Revolutie als startpunt te nemen voor het beschrijvende onderzoek wordt het duidelijk hoe de beeldvorming van de Nederlandse pers over moslims zich vormde. Uit dit beschrijvende onderzoek is gebleken de Nederlandse pers in de periode van 1989 tot en met 1994 veelvoudig aandacht besteedde aan moslims en dus ook aan beeldvorming heeft gedaan.

In artikelen over de Iraanse Revolutie van 1979 komt duidelijk naar voren dat de Nederlandse pers koos voor een schrijfwijze die te herkennen is vanuit de Social Identity Theory. De Nederlandse pers tekende tijdens deze gebeurtenis een beeld waarin de het westen, de 'wij' werd bedreigd door een islamitisch Iran, ook wel 'zij' onder leiding van ayatollah Khomeiny. De islam werd neergezet als een religie dat intolerant was tegenover vrouwen en minderheden zoals homo's joden. Om dit te sensationaliseren werden er termen aan de moslims en de islam gekoppeld zoals 'intoleranten', 'radicalen' en 'bloeddorstigen'. Naast het wij-zij denken en sensationaliseren van de islam werd er teruggeregpen op het verleden. Hierbij werd de islam neergezet als een middeleeuwse religie dat achterliep op de rest van de wereld.

De Rushdie-affaire was voor dit onderzoek een belangrijke periode, omdat hierin duidelijk werd dat de Nederlandse pers het wij-zij beeld na de Iraanse Revolutie was gaan versterken. Tijdens deze gebeurtenis werd de islam net zoals ten tijde van de Iraanse Revolutie beschreven als gewelddadig en gevaarlijk. De manier hoe er werd gereageerd vanuit de 'islamitische wereld' werd in de Nederlandse pers beschreven als zeer onwenselijk en bedreigend voor het westen. Vanuit de Nederlandse pers werden moslims geproblematiseerd en daarbij werd een claim gemaakt dat het 'ons' probleem was. Het claimen van een probleem als het zijne de 'onze' is iets dat terug te vinden is in de problematiseringstheorie. Moslims werden tijdens deze gebeurtenis neergezet als gevaarlijke fanatici die zonder *De Duivelsverzen* te hebben gelezen. Dit werd verklaard door analfabetisme of de desinteresse in het lezen van boeken toe te wijzen aan moslims. De Nederlandse pers heeft ten tijde

van de Rushdie-Affaire een getekend beeld gevormd over moslims. Dit wordt duidelijk aangezien de pers enkel de focus legde bij moslims en de islam als gevaarlijke elementen die de westerse wereld bedreigden. In diezelfde kranten werden op voorzitters van moslimorganisaties na moslims in Nederland zelf niet gevraagd wat hun visie was op de toenmalige kwesties. Hierdoor ontstond een beeld dat moslims niet voor zichzelf konden of mochten opkomen, waardoor een negatieve beeldvorming van hulpbehoevendheid omtrent moslims werd versterkt.

Na de toespraak van Bolkestein in Luzern was in de Nederlandse pers in vergelijking tot de voorgaande gebeurtenissen een tweedeling te zien in de berichtgeving over moslims in Nederland. Waarbij kranten als *Algemeen Dagblad* en *De Telegraaf* zich enkele richtte op de toenemende problemen rondom moslims in Nederland gingen kranten als *NRC Handelsblad* en *De Volkskrant* meer op zoek naar de oorzaken van deze problemen. In artikelen van *De Telegraaf* en *Algemeen Dagblad* werd de nadruk gelegd op moslims als groep in de Nederlandse maatschappij die zich slecht aanpaste. Een toename van moslims werd in deze twee kranten dan ook als problematisch omschreven. In Kranten als *NRC Handelsblad* en *De Volkskrant* werd achterblijvende integratie van moslims vooral geweten aan het feit dat moslims niet werden betrokken in de maatschappij en hierdoor in isolatie raakten. De *Volkskrant* en *NRC Handelsblad* schreven na Bolkesteins toespraak het meest over de integratie van moslims. In deze artikelen werd de nadruk gelegd op islamitisch onderwijs. In deze artikelen werd de nadruk gelegd op de positieve effecten dat islamitisch onderwijs kon hebben op de integratie van islamitische kinderen in tegenstelling tot het verbod hiervan. Islamitisch onderwijs werd in de Nederlandse pers omschreven als een manier om islamitische kinderen welkom te laten voelen in Nederland waardoor zij eerder zouden overgaan tot integratie en menging in de Nederlandse maatschappij.

De hoofddoekendiscussie begon in Frankrijk en België voordat het zich voltrok in Nederland. De angst voor de islam zou ervoor hebben gezorgd dat de hoofddoek een punt van discussie was geworden. De Iraanse Revolutie en de Rushdie-affaire zouden volgens de Nederlandse pers ervoor hebben gezorgd dat mensen bang waren geworden voor toename van moslims. Dit zou de reden zijn geweest dat een keppeltje of een katholiek kruisje eerder geaccepteerd werd dan een hoofddoek. Tijdens de hoofddoekendiscussies in Frankrijk en België nam de Nederlandse pers echter een gematigdere toon aan in vergelijking tot de perioden van de Iraanse Revolutie en de Rushdie-affaire. Dit had te maken met de angst dat een dergelijke discussie zich ook in Nederland zou voltrekken. Daarnaast zou het verbieden van een hoofddoek leiden tot isolatie van moslims. Hiermee leek het alsof de Nederlandse pers een redelijk gematigde toon aanhield tegenover moslims. Dit bleek echter niet helemaal waar te zijn aangezien op verschillende manieren het dragen van een hoofddoek in diezelfde periode door de pers werd ontraden. In de pers werd geschreven dat hoofddoeken alleen nog werden gedragen door moslims die in armere landen woonden. Daarnaast werd de hoofddoek

omschreven als een kledingstuk dat in vergelijking tot het minirokje niets te maken had met vrijgevochtenheid, maar dwang.

Er kan dus geconcludeerd worden dat de Nederlandse pers tijdens de Iraanse Revolutie en in de periode van 1989 tot en met 1994 veelal een negatief beeld heeft gevormd over moslims. Dit komt, omdat moslims veelal werden geportretteerd als radicaal, onwetend en zelfs hulpbehoevend. Ten tijde van conflict zijn moslims veralgemeniseerd en neergezet door de Nederlandse pers als de 'zij' in de wij-zij verhouding. Tijdens integratiediscussies werden moslims neergezet als een groep die niet wilde integreren in de Nederlandse maatschappij en zich hiermee willens en weten isoleerde van de rest. Met de huidige kennis van de wijze waarop het politieke- en medialandschap is veranderd kan worden gesteld dat de negatieve houding van de Nederlandse pers in de periode van 1989 tot en met 1994 slechts het begin was van genormaliseerde islamofobie waar in de 21ste een ieder mee wordt geconfronteerd.

Bibliografie

Literatuur

Abels, R., 'Wat Fortuyn toen zei is nu heel normaal', in: *Trouw* (06-05-2017).

Bolkestein, F., 'De integratie van minderheden' in: Keynote speech tijdens het congres van Liberale Internationale in Luzern (08-09-1991) 1-8.

Bouras, N., *Het land van herkomst perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (Hilversum 2012).

Christen, C.T., & Gunther, A.C., 'The influence of Mass Media and Other Culprits on the Projection of Personal Opinion' in: *Communication Research* 30:4 (2003) 414-431.

Dijk, van, T., *Minderheden in de media* (Amsterdam 1983).

Entman, R.M., 'Framing Bias: Media in the Distribution of Power', in: *Journal of Communication* 57:1 (Washington 2007) 163-173.

Fortunato, J.A., *The Influence of Constituency Groups on Mass Media* (Texas 2005).

Habel, P.D., 'Following the Opinion Leaders? The Dynamics of Influence Among Media Opinion, the Public, and Politics', *Public Communication* 29:3 (2017) 257-277.

Haleber, R., *Rushdie effecten afwijzing van moslim-identiteit in Nederland?* (Alphen aan den Rijn 1989).

Kahin, G.M., *Nationalism and Revolution in Indonesia* (New York 1952).

Landman, N., *Van Mat tot Minaret De institutionalisering van de islam in Nederland* (Amsterdam 1992).

Maussen, M., 'Religious Governance in the Netherlands: Associative Freedoms and Non-Discrimination After 'Pillarization'. The Example of Faith-Based Schools', workshop 2 no.13 (2013)

Palm, W., *Het sluipend gif van ISLAMOFOBIE 1989-2019* (Haarlem 2019).

Poorthuis, M., & Salemink, T., *Van harem tot Fitna beeldvorming van de islam in Nederland 1848-2010* (Nijmegen 2011).

Rane, H., Ewart, J., & Martinkus, J., *Media Framing of the Muslim World: Conflicts, Crises and Contexts* (New York 2014) 54.

Rath, J., e.a., *Nederland en zijn islam een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap* (Amsterdam 1996).

Richards, M.D., *Revolutions in World History* (Londen 2004).

Schrover, M., & Schinkel, W., 'Introduction: the language of inclusion and exclusion in the context of immigration and integration' in: *Ethnic and Racial Studies* 36:7 (2013) 1123-1141.

Schrover, M., 'Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing Dutch Migration History and the Enforcement of Essentialist Ideas' in: *BMGN | LCHR* nr. 125. (2010) 323-354.

Shadid, W.A.R., & Koningsveld, van, P.S., *Discussies over de islam in Nederland* (Utrecht 1990).

Shadid, W.A.R., *Beeldvorming: de verborgen dimensie bij interculturele communicatie* (Tilburg 1994).

Sunier, T., *Islam in beweging Turkse jongeren en islamitische organisaties* (Amsterdam 1996).

Tajfel, H., 'Social identity and intergroup behaviour', in: *Trends and developments Courants et tendances* (1 april 1974) 65-93.

Vellenga, S.J., *Mist in de polder: zicht op ontwikkelingen omtrent de islam in Nederland* (Amsterdam 2009).

Vetten, de, J., *In de ban van goed en fout. De bestrijding van de Centruumpartij en de Centrumdemocraten (1980-1998)* (Proefschrift geschiedenis, Leiden 2016).

Zabir, S., *Iran Since the Revolution (RLE Iran D)* (New York 2011).

Krantenartikelen

Algemeen Dagblad, *Bolkestein valt heilig huisje aan* (13-09-1991) .

Algemeen Dagblad, *Brussel en Gent verbieden dragen van hoofddoeken in klas* (03-11-1989)

Algemeen Dagblad, *Het hoofddoekje is meer dan een stukje textiel* (14-09-1994)

Algemeen Dagblad, *Iran jaagt op homofielen* (12-03-1979)

Algemeen Dagblad, *Opbloei islam, buffer tussen oost en west* (10-02-1979)

Algemeen Dagblad, *Rel rond Rushdie's boek duurt voort* (08-02-1989)

Algemeen Dagblad, *Vrouwen in Iran op de bres voor rechten* (09-03-1979)

De Maasbode, *Mohammed* (10-01-1940)

De Telegraaf, *Hoofddoeken voor Islamitische meisjes niet langer taboe* (12-04-1985)

De Telegraaf, *Iraanse joden „bekeren” zich tot de islam* (03-01-1979)

De Telegraaf, *Onzekerheid beheerst leven van Nederland in Teheran* (31-12-1979)

De Telegraaf, *Revolutie* (18-02-1989)

De Telegraaf, *VVD-leider Bolkestein over zijn omstreden uitspraken: "Politiek behandelt buitenlanders te veel als taboe"* (12-09-1991)

De Telegraaf, *Weinigen van de 200.000 moslims voelen zich verwant aan ayatollah* (08-12-1979)

De Tijd, *Indonesisch Nationalisme* (22-05-1946)

De Volkskrant, „*Betoog*” van Bolkestein is heerlijke ongenueanceerd (14-09-1991).

De Volkskrant, „*Jullie democratie zal jullie de nek breken*” (07-03-1989).

De Volkskrant, „*Moordoproep versterkt vooroordeel over islam*” (07-03-1989).

De Volkskrant, *Franse school blijft moslimmeisjes met hoofddoek weigeren* (07-11-1989).

De Volkskrant, *Hoofddoekjes symboliseren de onderdrukking van vrouwen* (03-12-1994).

De Volkskrant, *Khomeini lapt islamitische wet aan zijn laars* (18-02-1989).

De Volkskrant, *Khomeini spoort moslims aan Britse schrijver te doden* (15-02-1989).

De Volkskrant, *Khomeini: doodvonnissen Rushdie onherroepelijk* (20-02-1989).

De Volkskrant, *Kritiek op hoofddoekjes vorm van dubbelen moraal* (11-11-1989).

De Volkskrant, *Miljoenen voor Rushdie* (16-02-1989).

De Volkskrant, *Voor integratie moeten moslims juist meer ruimte krijgen* (14-09-1991).

De Volkskrant, *VVD-leider Frits Bolkestein spreekt weer over de gevaren van de islam* (14-05-1992).

De Waarheid, *‘Zwarte Hodja’ mogelijk aanstichter anti-Rushdie demonstratie* (07-03-1989).

De Waarheid, *Kman: affaire wordt misbruikt m groepen tegen elkaar op te zetten* (06-03-1989).

Het Parool, *BovenIJ vooral bij migranten populair* (17-04-1992).

Het Parool, *Geen heilige oorlog om hoofddoeken* (18-11-1989).

Het Parool, *Marokkaanse ouders boos hoofddoek mag niet in de klas* (07-02-1985).

Het Parool, *Moslims belemmerd in het geloof* (09-02-1990).

Het Parool, *VVD wil eind aan opmars islamscholen* (13-01-1992).

Het Vaderland, *Iedfeest in de Dierentuin* (12-09-1951).

Het vrije volk, *De enge hetze tegen Rushdie* (15-02-1989).

Het vrije volk, *Een hoofddoekje als steen des aanstoots* (26-10-1989).

Het vrije volk, *Hoofddoekjes* (26-10-1989).

Het vrije volk, *Islamitische scholen verdelen ook in moslim-gemeenschap de meningen* (20-01-1990).

Het vrije volk, *Monsieur Jacques* (16-01-1990)..

Leeuwarder courant, *België worstelt met migrantenprobleem* (04-11-1989).

Leeuwarder courant, *Geen olie op vuur* (15-05-1979).

Nederlands dagblad, *Een multicultureel Nederland?* (08-02-1990).

Leeuwarder courant, *Moslims richten landelijke raad op* (03-11-1990).

Leeuwarder courant, *Oproep van Iraanse ayatollah Khomeini: „Islam verbreiden over de gehele wereld* (15-05-1979).

Leeuwarder Courant, *Reveil van Islam* (06-01-1979).

Nederlands dagblad, *Geen acties tegen boek van Rushdie in Nederland verwacht* (15-02-1989).

Nederlands dagblad, *Hoofddoek is nu eenmaal geen keppel* (15-09-1994) .

De Volkskrant, *Waarom mag een minirokje wel en hoofddoekjes niet?* (30-11-1994).

Nederlands dagblad, *In 1979 werd westerse wereld in defensief gedrongen* (29-12-1979).

Nederlands Dagblad, *Islamitische organisaties richten landelijke raad op* (03-11-1990).

Nederlands dagblad, *Khomeiny wil Islam over hele wereld* (16-05-1979).

Nederlands dagblad, *Onderwijs: explosieve groei aantal islamitische scholen* (14-01-1992).

Nederlands dagblad, *Stichting voor hulp christelijke minderheden* (21-03-1979).

Nederlands Dagblad, *Omroep, waarheen?* (10-01-1991).

Nieuwsblad van het Noorden, *Invloed Islam* (17-02-1979)

Nieuwsblad van het Noorden, *Khomeiny en de wereld* (16-05-1979).

Nieuwsblad van het Noorden, *Massaal protest in Teherans straten Iraanse vrouwen weigeren nog sluier te dragen* (09-03-1979).

NRC Handelsblad, *Aanpassing door speciaal onderwijs* (22-01-1992).

NRC Handelsblad, *Allochtonen maken zelf wel uit of ze een zuil willen* (03-02-1992).

NRC Handelsblad, *Begrip 'etnische minderheid' te veel stigma* (13-09-1991).

NRC Handelsblad, *Boekverbranding* (16-01-1989).

NRC Handelsblad, *Hoogleraar: veel obstakels bij integratie moslims* (17-04-1992).

NRC Handelsblad, *Islamieten noemen Rushdie geen moslims maar een afvallige* (16-02-1989).

NRC Handelsblad, *Islam-scholen zijn vrijwel gelijk aan andere scholen* (14-01-1992)..

NRC Handelsblad, *Khomeiny wil wereld onder islamwetten* (15-05-1979).

NRC Handelsblad, *Khomeiny: Rhusdie verdient doodstraf* (14-02-1989).

NRC Handelsblad, *Niet tolerant zijn tegenover intoleranten* (30-03-1992).

NRC Handelsblad, *Nieuwe betogingen tegen boek Rushdie* (14-02-1989).

NRC Handelsblad, *Opwinding in Frankrijk over rechts op moslim-hoofddoek* (23-10-1989).

De Volkskrant, *Franse moslims vechten voor hoofddoek* (23-10-1989).

NRC Handelsblad, *Verbod op werk Rushdie in India* (06-10-1988).

NRC Handelsblad, *VVD 'geschokt' door groei van islamitische basisscholen* (13-01-1991).

Trouw, *'Rushdie' mag niet uit de hand lopen* (08-03-1989).

Trouw, *Acties tegen Rushdie gaan door* (14-02-1989).

Trouw, *Frankrijk twist over hoofddoek* (23-10-1989).

Trouw, *Het reveil van de fundamentalistische islam* (09-01-1979).

Trouw, *Islamitische raad op komst* (03-11-1990).

Trouw, *Juwel van Waalwijk open* (15-01-1990).

Trouw, *Nieuwe islamitische raad blijkt nog niet mogelijk* (10-01-1991).

Trouw, *Ook in België opwinding over hoofddoek op school* (03-11-1989).

Trouw, *Politie onderzoekt roep om dood van Salman Rushdie* (06-03-1989).

Trouw, *Turk in Urk maakt vijf ton scholfilet per week* (03-07-1992).

Trouw, *Turkse mensen hebben in Zuid hun plek gevonden* (14-08-1992).

Trouw, *Vertaling Rushdie in herfst* (14-02-1989).

Kamerstukken

Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1969-1970, 10504, nr. 1.

Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1993-1994, 23684, nr. 2.

Rapporten

Behrens, C., & Brouwer, E., 'Ontwikkelingen journalistieke infrastructuur 2000-2018' in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap in: SEO Economisch Onderzoek (Amsterdam 2018).

Nationaal Archief, 'Een samenleving in beweging' in opdracht van Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (Den Haag 2016).

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Etnische minderheden nr.17 (Den Haag 1979).

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Allochtonenbeleid (Den Haag 1989).

Internetartikelen

R. Elibol & J. Tielbeke, 'Nederlandse visie op de islam versterkt moslimhaat' in: De Groene Amsterdammer nr.7 (13 februari 2019) <https://www.groene.nl/artikel/nederlandse-visie-op-de-islam-versterkt-moslimhaat>

W.A.R. Shadid, 'Sensatiejournalistiek voert de boventoon' in: Media Magazine (25 september 2008) <https://www.interculturelecommunicatie.com/shadid/sensatiejournalistiek-voert-de-boventoon/>

Websites

Britannica Academic, "Christiaan Snouck Hurgronje" geraadpleegd op 02-06-2021 <https://academic-eb-com.ezproxy.leidenuniv.nl/levels/collegiate/article/Christiaan-Snouck-Hurgronje/68388>